

भारतीय शिक्षण

एप्रिल - २०१८

महाराष्ट्र भारतीय शिक्षण मंडळ

वर्गणीदारांसाठी महत्त्वाच्या सूचना

प्रकाशन विभागाच्या विद्यमाने 'इन क्वेस्ट ऑफ भारतीय शिक्षण' इंग्लिशमधून, 'भारतीय शिक्षण' मराठीमधून, 'भारतीय शिक्षण :सत्य,तथ्य और कथ्य' हिंदीमधून अशी तीन मासिके प्रसिद्ध होतात. पहिली दोन चारकोप, मुंबई येथून व तिसरे कानपूर येथून प्रसिद्ध होते.

★ बरेच ग्राहक धनादेशाने वर्गणी पाठवताना, कधी संपादकांचे नावे, कधी प्रकाशकांचे नावे, कधी व्यक्तिगत नावांनी पाठवीत असतात. असे करू नका. तसेच मासिकांचे नावांनी सुद्धा वर्गणी पाठवू नये.असे धनादेश बँका स्वीकारीत नाहीत. तसेच वर्गणी जमा न झाल्याने वर्गणीदारांना अंकही पाठविता येत नाहीत. असे बँकेने न स्वीकारलले धनादेश परत पाठविले जातील.

मासिकांच्या वर्गणीचे धनादेश व डिमांड ड्राफ्ट फक्त राष्ट्रीयकृत बँकांचे 'महाराष्ट्र भारतीय शिक्षण मंडळ' या नावाने काढावेत. (सहकारी बँकेचे धनादेश पाठवू नयेत.)तसेच बँक ऑफ महाराष्ट्र, चारकोप शाखा, बचत खाते क्र.60044813281,IFSC Code:- MAHB0001149 मध्येही वर्गणीची रक्कम जमा करण्याची सोय करण्यात आलेली आहे. त्यासोबत पत्र पाठवावे त्यात आपले पूर्ण नाव, मासिकाचे नाव, ग्राहक क्रमांक, संपूर्ण पत्ता, पिनकोडसहित असावा. तसेच भ्रमणध्वनी (Mobile) क्रमांक व भूभाष (Land Line) हे ही नमूद करावेत.

★★★

(या मासिकात प्रसिद्ध झालेल्या लेखातील विचार लेखकांचे असतात. भारतीय शिक्षणचे संपादक, मुद्रक व प्रकाशक त्या विचारांशी सहमत असतीलच असे नाही.)

Registered with the Registrar of Newspapers for India, New Delhi, under R.No.22728/68

हे मासिक शिक्षण संचालनालय महाराष्ट्र राज्य, पुणे
१ या कार्यालयाच्या क्र.उपऊ/१०७७/१५२-स(पुस्तके)दि.१-३-७८ च्या
परिपत्रकाद्वारे मान्यताप्राप्त नियतकालिक.

२ ★

भारतीय शिक्षण ISSN 2231 - 6493 एप्रिल - २०१८ चैत्र / वैशाख - शके १९४०

भारतीय शिक्षण

(मराठी शैक्षणिक मासिक)

वर्ष ५१ वे

एप्रिल - २०१८
(चैत्र / वैशाख - शके १९४०)

अंक ०४

- १) नोंदणी क्रमांक - 22728/68 रजिस्टर ऑफ न्यूज पेपर्स इंडिया नवी दिल्ली.
२) टपाल नोंदणी क्रमांक Reg.No.MNW/178/2018-20 सुपरिटेण्डेंट ऑफ पोस्ट ऑफिस
मुंबई शहर उत्तर-पश्चिम विभाग

संपादक
डॉ. वामन वासुदेव गोगटे
८८०५४३१०२०

कार्यकारी संपादक
सौ. वर्षा लिमये
९९८७३०६५८०

मुद्रक व प्रकाशक
श्री. श्रीकांत कर्वे
☎ ९८५०३३५८६३

सहसंपादक

१) सौ. अलका वठारकर
कोकण प्रांत
९८९२००३१४८

२) श्री. श्रीराम वा. कुलकर्णी
पश्चिम महाराष्ट्र प्रांत
९२२५५४३०३५

सुत्रितशोधन -
सौ. उमा नाबर
९३२२६३१४३०

३) श्री. दत्तात्रय पदे
देवगिरी प्रांत
९४२३४५३५८३

४) डॉ. मारोती पवार
विदर्भ प्रांत
९४२२८२३०४७

मुखपृष्ठ मांडणी -
श्री. योगेश राणे

मासिकातील लेख, वर्गणी इत्यादीबाबत चौकशीसाठी
भ्रमणध्वनी क्र. ८२९१३३८९८७ वापरावा. वेळ - सकाळी ११.०० ते ५.००

मुद्रण स्थळ :- ऑल प्रिंटर्स, शॉप नं १ ते ४, प्रमोदिनी बंगला, गोरई - २, बोरीवली-पश्चिम, मुंबई - ४०० ०९१.

वर्गणीचा डी.डी महाराष्ट्र भारतीय शिक्षण मंडळ या नावे काढावा.

प्रकाशन स्थळ व पत्रव्यवहाराचा पत्ता

महाराष्ट्र भारतीय शिक्षण मंडळ

प्लॉट नं. १८९, डी/४३, आशिष को.ऑप.हौसिंग सोसायटी,

सेक्टर - १, चारकोप, कांदिवली (प.), मुंबई-४०० ०६७.

दूरभाष :- २८६९९९०८, २८६९९५०३

Email :- mbsmandal@gmail.com

वर्गणीचे दर - व्यक्ति व संस्थांसाठी

वार्षिक वर्गणी रु. २००/- पंचवार्षिक वर्गणी रु. ८००/- किरकोळ अंक रु. २०/- जोड अंक रु. ४०/-

मालक : महाराष्ट्र भारतीय शिक्षण मंडळ

अंक दर महिन्याच्या एक तारखेला प्रसिद्ध होतो.

३

भारतीय शिक्षण ISSN 2231 - 6493 एप्रिल - २०१८ चैत्र / वैशाख - शके १९४०

गुरुवाणी

सर्व प्राण्यांचे जीवन संघर्षशील आहे. जीवनात संघर्ष नसेल तर जीवन अळणी बनते. अन्न पदार्थात मीठ नसेल तर तो पदार्थ आपण आवडीने खात नाही.

द्यौस् ते पृष्ठं, पृथ्वी सध-स्थम्, आत्मान्तरिक्षम् समुद्रो
विख्याय चक्षुषा त्वम् अभि तिष्ठ पृतन्यतः॥ (योनिः यजुर्वेद ११.२०)

अर्थात, हे मानव आकाश तुझी पाठ आहे. पृथ्वी तुझे घर आहे. तुझा आत्मा अंतरिक्ष आहे. तुझी योनी समुद्र आहे. म्हणून उघड्या डोळ्यांनी स्थिरपणे उभा राहा. कोणत्याही अवस्थेत सावधान असणे आवश्यक आहे. स्वतःला साधनविहीन समजू नकोस. हेच यशाचे कारण आहे.

मनुष्याचे जीवन एक अमूल्य निधी आहे. एक मोठी संपत्ती आहे. ज्याच्याजवळ विचारी डोके, निरोगी शरीर आहे तो साधनविरहीत असूनही साधनसंपन्न आहे. अन्यथा साधनसंपन्न व्यक्तीसुद्धा साधनहीन बनते. मेधावी, परिश्रमी व तपस्वी मनुष्याची सेवा करण्यास संपूर्ण सृष्टी उपस्थित राहते.

आकाश तुझी पाठ आहे. अर्थात आकाशाचा तुला पाठिंबा आहे. आकाश म्हणजे देहातील प्राणकोश होय. सूर्याचे तुला साहाय्य आहे. मनुष्याच्या अंतःकरणातील “चित्त”. भूमी तुझे घर आहे. आत्मिक शक्ती-आत्मविश्वास सर्व शक्तींची महाशक्ती आहे. तू महान योद्धा आहेस. अर्जुन-सुद्धा म्हणतो,

‘नष्टो मोहः स्तुतिर्लब्ध्वा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत।
स्थितोस्मि गत सन्देहः करिष्ये वचनं तव॥(१८.७३)
(तर मग ‘तू चाल पुढे तुलारं गड्या भीती कशाची।)

संदर्भ - वेद संस्थान दिल्ली - संघर्षशील जीवन
श्री.प्रभाकर कुलकर्णी, कोल्हापूर

-अनुक्रमणिका-

	पृष्ठ
गुरुवाणी	श्री.प्रभाकर कुलकर्णी ४
संपादकीय	६
विनोबा उवाच	श्री.दत्तात्रय पदे ८
शिक्षणाची वैदिक सूत्रे	श्री.प्रभाकर कुलकर्णी ९
प्रत्याभरण (Feedback) : अध्यापकांसाठी एक उपयुक्त तंत्र	डॉ.शंकर धनवडे ११
पाठांतर (एक उपक्रम) प्रथम प्रसिद्धी - भारतीय शिक्षण - एप्रिल १९६९	ना.अ. पंडितराव १४
मोबाईल : एक शैक्षणिक साधन	श्री.धर्मराज भि. पाटील १६
पुस्तक परिचय	प्राचार्य प्रभाकर नानकर १७
“मराठी असे आमुचि मायबोली”	प्रा.शैलजा वि. देशपांडे १९
फक्त विज्ञान! का बरे?(लेखांक -२)	डॉ.नीलिमा चितळे २३
माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांचे प्रश्नरचना कौशल्य	श्री.धनंजय श्री. कच्छवे २७
माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा तुलनात्मक अभ्यास	डॉ.मनोज बोराटे ३५
एक अलौकिक राष्ट्रभक्त स्वातंत्र्यवीर सावरकर	डॉ.राजाभाऊ टेकाळे ४०
गणित झालं हायटेक। अवघड सोपे झाले हो।	श्री.अजय काळे ४४ श्री.एन.डी.पाटील
राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार	डॉ.देवानंदा सांखला ४७
मूल्यशिक्षणाची आवश्यकता	श्रीमती शोभा पाटील ४९

आनंददायी शिक्षण

गेल्या महिन्यात एका खासगी प्राथमिक शाळेच्या वार्षिक स्नेहसंमेलनाला उपस्थित राहण्याचा योग आला. पालकांसाठी प्रबोधन आणि विद्यार्थ्यांसाठी करमणूक कार्यक्रम असे दोन्ही कार्यक्रम एकत्र ठेवले होते. कार्यक्रम थोडा उशिरा चालू झाला. त्यात पालकांसाठी भाषण प्रथम आणि त्यानंतर विद्यार्थ्यांचे कलासादरीकरण अशी योजना केली होती. भाषण जसे लांबू लागले तशी मुलांच्यात अस्वथता वाढू लागली. वक्त्याने आपले भाषण आवरते घेतले आणि फुलाप्रमाणेच असणारी ती मुलं सहजपणे उमलली; ताजी टवटवीत झाली. त्यांचे निरागस निष्पाप चेहरे खुलले. कार्यक्रमाला आणखी रंगत येऊ लागली, आपल्या कलेचे सादरीकरण करू लागली, तेव्हा तर ८-१० वर्षांच्या मुलांच्या ऊर्जेचे आणखी वेगळ्या आनंदात उत्साहात रूपांतर झाले. हाच आनंद, असे कलेचे शिक्षण घेतल्यानंतर मिळणारा उत्साह, १०वी-१२वी वा त्यानंतरही तसाच राहतो का? किमान १०-१२वी पर्यंत आनंददायी शिक्षणाचा अनुभव येतो का? असा एक सहज प्रश्न मनात येऊन जातो.

प्रख्यात तत्त्वज्ञानी, शिक्षणतज्ज्ञ जे.कृष्णमूर्ती यांचे एक विधान प्रसिद्ध आहे. मुलांना काय किंवा कोणालाही दोन ठिकाणे (स्थान) आवडत नाहीत. ती स्थाने म्हणजे शाळा आणि तुरुंग! ही दोनच स्थाने अशी आहेत की, तेथे आपणहून कोणीच जात नाही. त्यांना तेथे टाकावे लागते. आधुनिक काळातील तथाकथित शिक्षण तज्ज्ञांचे(?) हे वैशिष्ट्य आहे की, त्यांनी खुल्या मोकळ्या शाळेचे रूपांतर सैल अशा तुरुंगव्यवस्थेत केले आहे.

हे सर्व आढवण्याचे एक कारण आहे. सध्या एक विचार प्रवाह समाजात रुढ झाला आहे. अन् तो बरोबरही आहे. व्यक्तीच्या जीवनातील नैराश्य, असमाधान, दुःख, त्रास, हिंसाचार या सर्वांचे मूळ त्या व्यक्तीच्या बालजीवनात आहे. आपल्या आयुष्यातील मोठा काळ आणि महत्त्वाचा काळ शालेय जीवनात व्यापला जातो. म्हणून सध्याच्या शासन व्यवस्थेच्या माध्यमातून शालेय अभ्यासक्रमात आनंदी (Happiness) असणे, अत्यंत महत्त्वाचे आहे. म्हणून यासाठी काही विषयांचा समावेश करावा असे मत आहे. त्याप्रमाणे काहींनी प्रयत्नही चालू केले आहेत. आणखी एक निरीक्षण नोंदविले आहे. अमुक एखादी गोष्ट कला-कौशल्य, इत्यादी व्यक्तीच्या जीवनात संपादन केल्यानंतर ती व्यक्ती यशस्वी होते, असा काहींना अनुभव आल्यानंतर बहुतेक सर्व राजकारणी, शिक्षणतज्ज्ञ, समाजसुधारक, संस्थाचालक इत्यादी ती ती कला, किंवा तो विषय शाळेच्या अभ्यासक्रमात समाविष्ट करण्यासाठी सर्वप्रकारे प्रयत्न करतात आणि तो विषय अभ्यासक्रमात येतो आणि विद्यार्थ्यांवरील बोजा वाढत जातो. लोकसंख्या शिक्षण, नैतिक शिक्षण (मूल्य शिक्षण), पर्यावरण शिक्षण, कार्यानुभव, पहिलीपासून इंग्रजी, कला शिक्षण, संगीत शिक्षण, शारीरिक शिक्षण, इत्यादी अशा विषयांची यादी वाढू लागते. आनंदी जीवनासाठी शिक्षण अशा आशयाचा समावेश असणारा विषय अभ्यासक्रमात येऊ पाहतोय असे दिसते आणि विद्यार्थी, शिक्षक यांच्याबद्दल मनात फक्त चिंता आणि काळजी दाटू लागते. या धामधुमीतच मा.केंद्रीय मंत्री महोदयांनी सध्याचा शालेय अभ्यासक्रम पन्नास टक्के अभ्यासक्रमातून वगळणार असे एक विधान व्यक्त केले आहे.

गेले काही वर्षे 'प्रथम' या अशासकीय सेवाभावी संस्थेमार्फत ASER (शैक्षणिक प्रगतीचे वार्षिक पत्रक)ची आकडेवारी प्रकाशित होते. त्याचप्रमाणे एन्.सी.ई.आर.टी. या केंद्रीय शैक्षणिक संशोधन संस्थेमार्फतही अशाच प्रकारची आकडेवारी प्रकाशित होते. या सर्व आकडेवारीच्या माध्यमातून एकूण शैक्षणिक चित्र अधिकाधिक अस्वस्थ करते. एकूण 'शिक्षण' या विषयाच्या संदर्भात जे अन्य घटक आहेत त्यात संस्थाचालक, शिक्षक-शिक्षण (Teacher Education) शिक्षकांना मिळणारे वेतन इत्यादी अनेक! या सर्वांचा विचार सुटा-सुटा, स्वतंत्रपणे (Isolated) असा न करता समग्र, साकल्याने परिस्थिती-संदर्भासह एकात्म (Integrated) करण्याची गरज आहे. अन्यथा त्यातून अनेक विसंगती निर्माण होऊ शकतात. एकच उदाहरण सध्या पुरेसे आहे. सध्या शासनाने शिक्षकांचे प्रकार किती केले आहेत? शिक्षकांचे ३१ प्रकार (Types Of Teachers) सध्या अस्तित्वात आहेत. अधिक अभ्यास करणाऱ्यांना माहिती मिळू शकेल. (१००% अनुदानित, कायम विनाअनुदानित येथेपासून ही यादी चालू होते)

या सर्व बौद्धिक वादविवादातून आनंददायी शिक्षण, जीवनात यशस्वी होण्यासाठी शिक्षण कोण, कधी, कसे देणार, हा प्रश्न निर्माण होतो. त्याच्या उत्तरासाठी सर्वच धडपड करीत आहेत. त्याचे उत्तर मिळू शकते. पण फक्त त्यासाठी काही गृहीतकांचा स्वीकार करावा लागेल. तसे प्रयोग करण्याचे धाडस जाणकारांनी करण्याची आवश्यकता आहे.

स्वायत्त (शासन यंत्रणेचे कमीत कमी नियंत्रण) शिक्षण व्यवस्था आणि शिक्षणाचे भारतीयकरण या दोन प्रमुख गृहीतकांच्या आधारे आनंददायी शिक्षण, जीवनात यशस्वी होण्यासाठी शिक्षण ही उद्दिष्टे सफल होतील, असे अनेक जाणकारांचे, या क्षेत्रात प्रयोग केलेल्या शिक्षण विचारवंतांचे (आचारवंत) मत आहे. वाचकांनी आपली मते लेख स्वरूपात जरूर पाठवावीत, हे या निमित्ताने आवाहन करताना एका देशात झालेल्या प्रयोगाची स्थूल माहिती नोंदवितो आहे.

द.आशियातील कंबोडिया हा एक देश. कोणा एके काळी भारतीय संस्कृतीचा, बौद्ध धर्माचा फार मोठा प्रभाव होता. आजही तेथे ९०% लोक बौद्ध धर्मीय आहेत. दुसऱ्या महायुद्धानंतर तेथे राजकीय अस्थिरता उत्पन्न झाली. इ.१९८०नंतर तेथील राजसत्तेने महर्षी योगी यांना काही शैक्षणिक प्रयोगाबाबत निमंत्रण दिले. साधारणतः इ.१९९० ते इ.२०१२ या काळात महर्षी योगी यांनी शिक्षण व आरोग्य विषयात काही प्रयोग केले. याबाबत ऑस्ट्रेलियातील एका शिक्षण तज्ज्ञाने या काळातील प्रयोगाबाबत शोध प्रबंध लिहिला आहे. तो N.C.E.R.T.च्या संशोधन पत्रिकेत (मार्च/ऑक्टोबर २०१६) प्रसिद्ध ही झाला आहे. त्याचे शीर्षक 'The Impact of Hindu Vedic Education System on Combodia from 1990AD to 2012' असे आहे. त्या लेखाचा सारांश ही पुढील काही अंकात प्रकाशित करण्याचा मानस आहे. अभ्यासकांनी तो जरूर अभ्यासावा. म्हणजे शिक्षणाच्या भारतीयकरणाची आवश्यकता अधोरेखित होऊ शकेल.

आनंददायी शिक्षण, जीवनात यशस्वी होण्यासाठी शिक्षण करण्यासाठी आम्ही वेगळा रस्ता शोधणार की नाही, हाच या निमित्ताने समोर येणारा प्रश्न!

संपादक

शिक्षणाचा उद्योगाशी समन्वय -

महात्मा गांधीजींच्या संकल्पनेनुसार ज्ञान आणि कर्म ही एकाच विचाराची दोन रूपे आहेत. आमच्या लक्षातही येणार नाही की, आम्ही जे पाहतो ते ज्ञानकार्य चालू आहे की, कर्मयोग चालू आहे. एका दृष्टिकोनातून पाहिल्यास हे ज्ञानकार्य चालू आहे. असा अनुभव जिथे येईल, तिथे समजावे की ही शिक्षण प्रक्रिया आहे हेच शिक्षण. केवळ कार्य प्रक्रिया चालू असेल किंवा केवळ पठण, अध्ययन, चिंतन चालू असेल तर यांना शिक्षण म्हणता येणार नाही. 'नई तालीम' मध्ये बापूजींना ज्ञान-कर्म यांची एकरूपता अभिप्रेत आहे. तुम्ही याला Learning by doing म्हणू शकता.

ज्ञान आणि व्यवसाय यांना जोडण्याचा विचार करा. दोन्ही एकमेकांत एवढे ओतप्रोत मिसळलेले असावे की त्यांना वेगळे करता येणार नाही. असा अनुभव जिथे येईल ती आमची शिक्षण पद्धती मानावी. ज्ञान आणि व्यवसायाला कृत्रिमरीत्या जोड दिल्यास ती पद्धती आमची नाही.

मुलांना तात्पुरते, जुजबी व्यवसाय ज्ञान देऊन चालणार नाही. मुलांना उद्योगाच्या कौशल्यात एवढे पारंगत करावे की, जशी मासळी सहजपणे पाण्यात पोहते तसे मुलांनी कार्य करून दाखवावे, त्यांच्यात एवढा आत्मविश्वास निर्माण व्हावा की, चार-पाच तास एखादे काम करून स्वतःचा योगक्षेम चालवू शकतील. गावातल्या नित्य गरजेच्या कामात मुलांनी एवढे तरबेज व्हावे की, गावातील लोकांनी काम करवून घ्यायला त्यांच्याकडे यावे. काम शिकायला यावे.

मुलांना आपली, कुटुंबाची गरज भागवून शिवाय दोन पैसे जमवता यावे एवढे कार्यकौशल्य प्राप्त झालेच पाहिजे. आज ग्रामोद्योग बंद पडायच्या मार्गावर आहेत. ते आपल्याला शिक्षणाच्या माध्यमातून जतन करता आले पाहिजेत.

प्रत्यक्ष व्यवहारात ज्या ज्ञानाचा दैनंदिन व्यवहारात अपवादानेच उपयोग होतो अशा गोष्टी तेवढ्यापुरत्याच शिक्षणात अंतर्भूत असाव्या. उदाहरण म्हणून लांबरुंद इतिहास, निष्प्रीय राजांची माहिती, सनावळ्या या मुलांच्या बुद्धीला ताण देणाऱ्या ठरतील. विरंगुळा म्हणून फुरसतीच्या वेळात ज्यांना रस आहे त्यांनी वाचाव्यात. परंतु आमचे जीवन विकसित करणारे मूलभूत अनुभव मात्र प्राधान्याने मिळाले पाहिजे. आरोग्य, आहार, कृषी प्रक्रिया, उद्योग यांचा अनुभव आवश्यक आहे.

संक्षेपात असे म्हणता येईल की, उद्योगाच्या माध्यमातूनच ज्ञानाची वृद्धी आणि ज्ञान संपादन करीतच व्यवसाय शिक्षण मनुष्याला परिपूर्ण करू शकेल. केवळ ज्ञानी-पंडित पांगळा राहिल अन् केवळ मजुरीची कामे करणारा मजूर होऊन तो आंधळाच राहिल.

संकलन - श्री.दत्तात्रय पदे

शिक्षणाची वैदिक सूत्रे

- श्री.प्रभाकर कुलकर्णी, कोल्हापूर

सर्वांगीण विकास हे शिक्षणाचे ध्येय आहे. स्वामी विवेकानंदांनी म्हटले आहे, 'माणूस घडवणे हे शिक्षणाचे कार्य आहे'. वैदिक सूत्रात व्यक्तित्वाच्या पूर्णत्वाचे विवेचन केले आहे.

मयि त्यद् इन्द्रियं बृहन् मयि दक्षो मयि क्रतुः।
धर्मस् त्रिशुग वि राजति, वि-राजा ज्योतिषा
सह, ब्राह्मणा तेजसा सह॥

यजुर्वेद ३८.२७

अर्थात् माझ्या अभ्युदयासाठी आवश्यक महान इन्द्रिये आहेत. माझ्यामध्ये कर्मकुशलता आहे. विराट ज्योतीसह त्रिकान्त धर्म उपस्थित आहे. मी ब्रह्मतेजाने चमकत आहे.

प्रस्तुत मंत्रात पूर्ण व्यक्तित्वाचे स्पष्टीकरण केलेले आहे. ही व्यक्तित्वाची आत्मोक्ती आहे. सहा क्षमता असणारे व्यक्तित्वच पूर्ण व्यक्तित्व होय.

१. चारित्र्य :-

चारित्र्य शब्दाचा अर्थ इन्द्रियांच्या वर्तनाशी संबंधित आहे. जसा इन्द्रियांचा आचार असेल तसे चरित्र असेल. जसे चरित्र असेल तसे इन्द्रियाचार असेल. व्यक्तीची महानता त्याच्या महान चरित्रावर आधारित आहे. चरित्र शक्तीपेक्षा काहीही श्रेष्ठ नाही. राजा असो वा रंक, ज्याचे चरित्र महान ती व्यक्ति महान. चरित्र शक्ती सैन्य शक्तीपेक्षा महान, बलवत्तर आहे.

२. दाक्षिण्य :-

दाक्षिण्यचा अर्थ दक्षता, कर्मकुशलता, कर्मशीलता अवघड वाटणारी कर्मेसुद्धा सहजपणे

करता येणे हा सर्वांगीण विकासाचा भाग आहे. श्रीमद्भगवद्गीतेमध्ये म्हटले आहे.

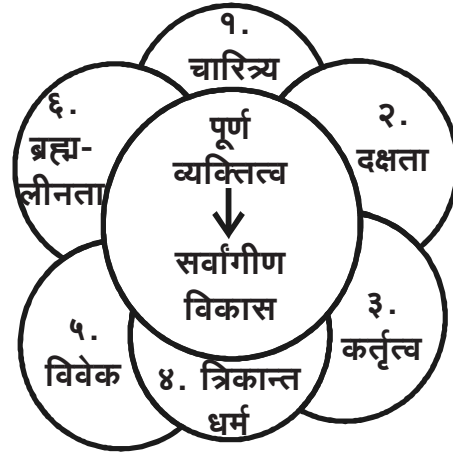
योगः कर्मसु कौशलम्।

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या शाखेवर 'दक्ष' ही एक आज्ञा आहे. त्यामुळे संघाचा स्वयंसेवक चरित्रवान व कर्मशील बनतो.

३. कर्तृत्व :-

कर्तु शब्दाचा अर्थ करणे. दुसरा अर्थ प्रज्ञा. तथापि कृधातू मूल शब्दाचा अर्थ कर्तृत्व असा आहे. एका शब्दाचे दोन्ही अर्थ परस्परांशी पूरक आहेत. कर्तृत्वाशिवाय वक्तृत्व बेकार आहे. पूर्ण व्यक्तित्वाने संपन्न व्यक्तीचे ज्ञान व कथन याचा उपयोग झाला नाही तर व्यक्तित्वहीनता आहे.

सर्वांगीण विकास दर्शन

४. धर्म :-

धर्म या शब्दाचे अनेक अर्थ आहेत. येथे धर्म म्हणजे कांतियुक्तता या अर्थाने उपयोगात

आणला आहे. त्रि-कान्त धर्म याचा अर्थ समाज, राष्ट्र व विश्व या तिघांना कांतियुक्त करणारा धर्म. आपणा स्वतःला व आपल्या परिवाराला सुखी व संपन्न बनवणे त्यांचा उत्कर्ष (अभ्युदय) करणे हा सर्वांगीण विकासाचा एक भाग आहे. परंतु, पूर्ण व्यक्तित्व ते ज्याच्या हृदयात समाज, राष्ट्र व विश्वाला कांतियुक्त करण्याची ऊर्मी असते.

५. विवेक :-

विवेकशीलता राष्ट्रज्योती आहे जिच्यामुळे अज्ञान व अंधकार, भ्रम व भ्रांती, विकार व वासना,

विषय व भोग शिल्लक राहत नाही. विवेकी व्यक्ती द्रष्टा असते. पूर्ण व्यक्तित्वाने उजळणारी व्यक्ती विवेकी व ज्योतिष्मान होते.

६. ब्रह्मलीनता :-

पूर्ण व्यक्तित्वाची व्यक्ती नेहमी ब्रह्मलीन असते. ब्रह्मलीनता बाह्यगुणांच्या तेजाने युक्त असते त्याचबरोबर गुणवान, निर्मळ व निर्विकार राहते ती ब्रह्मलीन व्यक्ती. ब्रह्मलीन अवस्था म्हणजे व्यक्तीचा संपूर्ण विकास. आधुनिक शिक्षणामध्ये या गुणांचा अंतर्भाव होणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

सोन्याच्या एका लहान तुकड्याची कथा

राष्ट्रीय शिक्षक कल्याण प्रतिष्ठानास मिळत असलेल्या देणग्यासंबंधी काही हकीकती कथा कादंबऱ्यातील घटनांपेक्षाही आश्चर्यकारक वाटतात. तरी पण त्या संपूर्णपणे सत्य आहेत. त्यांपैकी एक हकीकत अशी -

आंध्र प्रदेशातील एका शिक्षकाकडून १७ मे १९६३ रोजी सुमारे १८० मिलिग्रॅम वजनाचा सोन्याचा एक लहानसा तुकडा शिक्षक कल्याण निधीस देणगी म्हणून संस्थेकडे आला. बाजारात या सोन्याच्या तुकड्याची किंमत साधारणपणे ३ रुपये झाली असती. संस्थेने या देणगीची किंमत व्यावहारिक भाषेत न करण्यात फारच समंजसपणा दाखविला आहे. ही देणगी म्हणजे शिक्षकांना अत्यंत प्रिय असलेल्या ह्या कार्याबद्दल देणगी देणाऱ्या शिक्षकास वाटत असलेल्या आस्थेचे ते प्रतीक समजण्यात आले. सर्वसाधारण समितीपुढे ही देणगी ठेवण्यात आली व ज्या कोणा सभासदास ही देणगी एका शिक्षकाच्या हृद्य मनोवृत्तीचे व आस्थेचे प्रतीक म्हणून जवळ बाळगावयाची असेल, त्यांनी त्याबद्दल प्रतिष्ठानास योग्य रकमेची देणगी देऊन ही देणगी स्वतःजवळ ठेवावी असे आवाहन सर्व सभासदांस करण्यात आले. अलॅबिक ग्लास इंडस्ट्रीज लिमिटेड या संस्थेच्या मंडळातील श्री.रमण बी. अमीन ह्यांनी ताबडतोब ह्या देणगीचा स्वीकार केला. त्या प्रसंगी ते म्हणाले की, “किंमत जरी अल्प असली तरी ही देणगी म्हणजे एका श्रेष्ठ व उदात्त कार्याकरता सर्वस्व अर्पण करण्याच्या शिक्षकाच्या भावनेचे प्रतीक आहे व म्हणून एक अत्यंत अमूल्य अशा प्रकारची ही बहुमोलाची देणगी आहे.” अलॅबिक ग्लास लिमिटेडच्या मंडळाच्या वतीने संस्थेतर्फे श्री अमीन ह्यांनी १०,००० रुपयांचा चेक प्रतिष्ठानास देणगी म्हणून दिला आणि स्मृतिचिन्ह म्हणून तो सोन्याचा तुकडा त्यांच्या संस्थेत ठेवला.

(महाराष्ट्र राज्य शिक्षण विभागाने प्रकाशित केलेल्या ‘शिक्षक दिन’ या पुस्तिकेतील एक उतारा)

प्रत्याभरण (Feedback) : अध्यापकांसाठी एक उपयुक्त तंत्र

- डॉ.शंकर धनवडे, कोल्हापूर, संपर्क - ९८६०४४२२३९

मानवी वर्तन हे फारच गुंतागुंतीचे असते. अनेकदा आपल्याच अंतर्मनाचा थांग आपणास लागत नाही. आपल्या स्वतःतील गुणावगुणांच्या बाबतीतही आपण बऱ्याचदा अनभिज्ञ असतो. शिक्षक हासुद्धा आधी माणूसच असल्याने तोही त्याला अपवाद नाही. कारण आपले बरेच शैक्षणिक वर्तनव्यवहार हे बहिर्गमित स्वरूपाचे असतात. स्वतःला नीटपणे जाणून घेणे त्यात सहसा नसते. म्हणून शैक्षणिक वातावरणात वावरत असताना आपल्या वर्तनव्यवहाराविषयी इतरांची मते जाणून घेणेही गमतीशीर, कुतूहलपूर्ण व उपयुक्तही असते. यासाठी प्रत्याभरण तंत्राचा उपयोग करून घेता येतो. प्रत्याभरणाची प्रक्रिया विविध क्षेत्रात अवलंबिली जाते व त्यावर आधारित कार्यपद्धतीत बदलही केले जातात. या प्रत्याभरण (Feedback) साठी इंग्रजीत reaction, comment, response, opinion, view असे अनेक अर्थ सापडतात.

शिक्षकांना या प्रत्याभरणाचा उपयोग कसा होतो हे पाहताना ते प्रथम कोणकोणत्या प्रकारांनी घेता येते हे पाहू या -

प्रत्याभरण घेण्याचे प्रकार :-

शैक्षणिक वातावरणात अध्यापकांना आपल्या स्वतःचे प्रत्याभरण अनेक कारणांसाठी घेता येते. उदा. आपले अध्यापन, मूल्यमापनातील आपली वस्तुनिष्ठता, मार्गदर्शनाची पद्धती, व्यक्तिनिष्ठता, वर्तणूक, इत्यादी या सगळ्याविषयीचा फीडबॅक आपणास पुढील प्रकारांनी घेता येऊ शकतो.

असंरचित प्रत्याभरण - यात ठरावीकच प्रश्न असे नसतात. पण विद्यार्थ्यांनी कशाविषयीचे,

कशासंदर्भात किती प्रत्याभरण द्यायचे याची त्यांना दोबळ कल्पना दिलेली असते. थोडक्यात मतावलीप्रमाणे याचे स्वरूप असते.

संरचित प्रत्याभरण - यात ठरावीक पूर्वनियोजित असे प्रश्न किंवा मुद्दे असतात. कशाचे प्रत्याभरण घ्यायचे आहे याविषयीचा एक संकल्पनात्मक आराखडा तयार करून त्यावर आधारितच प्रश्न वा मुद्दे मुलांना प्रतिसादासाठी द्यायचे असतात.

प्रत्याभरणासाठीची साधने :-

प्रत्याभरणासाठी मतावली, प्रश्नावली, पदनिश्चयन श्रेणी यासारख्या साधनांचा वापर करता येतो. हे बद्ध किंवा मुक्त स्वरूपातही घेता येते. यासाठी विशिष्ट असा नियम नसला तरी शिक्षकांनी आपल्या गरजेनुसार व उद्दिष्टांनुसार कोणती साधने कशी वापरावीत ते ठरवावे. तोंडी प्रत्याभरणसुद्धा घेता येते, मात्र ते तितकेसे विश्वासाई नसते.

प्रत्याभरणाचे फायदे :-

प्रत्याभरणाचे फायदे हे वैयक्तिक व सामूहिक पातळीवरही होतात. तसेच एखाद्या प्रणाली (system) साठी सुद्धा प्रत्याभरण उपयुक्त ठरते. कसे ते पाहू या -

वैयक्तिक फायदे :-

१. प्रत्याभरणामुळे व्यक्तीला स्वतःची बलस्थाने कळतात. यामुळे आपोआपच प्रेरणा मिळून व्यक्तीला त्या बलस्थानांचा वापर अधिकाधिक चांगल्या कामांसाठी करता येतो.

२. प्रत्याभरणामुळे व्यक्तीला आपले स्वभाव, दोष, चुका, उणिवा कळतात. त्या कशा टाळता येतील

याविषयी विचार करून ते कमी करता येतात.

३. स्वतःची एकूण कार्यपद्धती, विचारसरणी यातीलही उणिवा, दोष, विसंगती, gaps, weak points, इत्यादी कळतात.

४. व्यक्तीला स्वतःला सुधारण्याची क्षेत्रे (areas of development) कळतात. त्यासाठी दिशाही मिळते.

५. प्रत्याभरणामुळे स्वभाव बदलण्यास नकळत मदत होते.

६. अध्यापन पद्धतीत आवश्यक ते बदल करता येतात. प्रत्याभरणावरून नवोपक्रमही बदलता किंवा नव्याने हाती घेता येतात.

७. अध्यापकांना आपल्या मूल्यमापन पद्धतीत, विद्यार्थ्यांशी असलेल्या आपल्या नित्य वर्तणुकीतही बदल करता येऊ शकतात.

८. इतरांच्या मानाने, तुलनेने आपण कुठे आहोत हेही प्रत्याभरणामुळे जाणून घेता येते.

९. स्वतःला बहुदृष्टिकोनातून जाणून घेऊ इच्छिणाऱ्यांसाठी प्रत्याभरण हे एक उपयुक्त तंत्र आहे.

सांघिक किंवा प्रणालीसाठीचे फायदे :-

१. एखाद्या प्रणालीच्या प्रमुखाला आपल्या चालू प्रणालीविषयी अधिक माहिती जाणून घेता येते. आपल्या प्रणालीत नेमके दोष काय, किती व कोणते आहेत हे कळू शकते. म्हणजे वेगळ्या भाषेत सांगायचे झाले तर पेटीतील चांगले व कुजके आंबे कळू शकतात.

२. सांघिक स्वरूपाच्या कामासाठी प्रत्याभरण फारच उपयोगी असते. कारण यामुळे व्यक्तीभेदातील अंतर्गत पैलू कळण्यास मदत होते. व्यक्तींची अदलाबदल करून कामे अधिक चांगली करता येऊ शकतात.

३. संस्थात्मक पातळीवर प्रत्याभरणामुळे आपणास अधिकाधिक उत्कृष्टतेकडे म्हणजे good - > better - > best अशी वाटचाल करता येते.

४. संस्थात्मक विकासाला हातभार लागतो. भविष्यकालीन एखाद्या कामासाठी कार्यनीती, रोडमॅप ठरविताना दिशादर्शक म्हणूनही प्रत्याभरणाचा उपयोग करता येतो.

५. प्रणालीतील विविध घटकांची बलस्थाने व कमकुवत बाबी कळण्यास मदत होते. SWOT विश्लेषणासही याची मदत होते.

६. एखादा कार्यक्रम, मोठा उपक्रम, परिषद, चर्चासत्र, कार्यशाळा यात करावयाचे कार्यात्मक बदलही कळतात.

७. प्रणालीतील उत्तम घटक कळल्याने त्यांना प्रेरणा देऊन ते वाढविता येतात तसेच कमकुवत घटकांमध्ये बदल घडवून प्रणालीत सुधारणा करता येते.

प्रत्याभरण घेताना घ्यायची काळजी :-

१. प्रत्याभरणाच्या विश्लेषणात अधिकाधिक वस्तुनिष्ठता आणावी; मात्र क्वचित प्रसंगी मानवी स्वभावाला धरून थोडी व्यक्तिनिष्ठताही येऊ शकते हे गृहीत धरावे.

२. नमुना हा निव्वळ प्रातिनिधिक वा फार लहान असू नये. शक्यतो तो (वर्ग किंवा शाळा) संपूर्णच घ्यावा व हे थोडा वेळ काढला तर सहज शक्यही असते.

३. विश्लेषणानंतर तुटक तुटकपणे अर्थनिर्वचन करू नये. शक्यतो पाठक्रमाच्या वा उपक्रमाच्या शेवटी समष्टीचा दृष्टिकोन ठेवून आलेल्या निष्कर्षाचा विचार करावा. यासाठी संस्थात्मक व गुणात्मक दोन्ही सांख्यिकीय प्रक्रियांचा वापर करावा.

४. विद्यार्थ्यांची नावे गुप्तच ठेवावीत. अशा गोपनीयतेचा भंग झाल्यास मुले खरा फीडबॅक द्यायला घाबरतात. विद्यार्थ्यांच्या नावांचा उल्लेख

न करताच प्रत्याभरण घेतले तर उत्तमच. कारण अशाने मुले निर्भय होऊन आपल्या शिक्षकांविषयीची अगदी प्रामाणिक व अंतर्मनातीलही मतही व्यक्त करतात असा अनुभव आहे. याद्वारे मुलांना आपण निनावी काहीही लिहायला प्रेरित करतो असे काहीना वाटते, मात्र ही भीती अनाठायी व निराधार आहे. स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व जाणून घेऊन, त्यात सकारात्मक बदल घडवू इच्छिणाऱ्या शिक्षकांनी अशी निरर्थक भीती बाळगण्याचे कारण नाही.

५. प्रत्याभरणानंतर त्याचे निष्कर्ष सर्वासमोर प्रदर्शित वा जाहीर करायचे की नाही हे वरिष्ठांनी किंवा सर्वानुमते ठरवावे. तसे न पटल्यास तो ज्याचा त्याला वैयक्तिकरीत्या सांगावा जेणेकरून, त्यास त्याच्या उणिवाही कळतील व वाईटही वाटणार नाही. अध्यापकांनी जर आपले वैयक्तिक प्रत्याभरण स्वतःच घेतले असेल तर असा प्रश्न उद्भवतच नाही.

६. विद्यार्थ्यांनी एखाद्या शिक्षकाला खूप चांगले म्हटले म्हणून त्याने लगेच हुरळून जाऊ नये. एखाद्याचे फार दोष दाखवले म्हणून त्याने लगेच नाउमेद होणे, न्यूनगंड बाळगणे किंवा इतरांबद्दल आकस धरणे, द्वेष करणे असेही करू नये. वर म्हटल्याप्रमाणे प्रत्याभरणानंतर आत्मपरीक्षण करून स्वतःमध्ये सकारात्मक बदल घडविण्याचा प्रयत्न करावा. तरच प्रत्याभरणाचा सद्वेत्साध्य होईल.

प्रत्याभरणाच्या मर्यादा :-

१. काही वेळा प्रत्याभरणात व्यक्तिनिष्ठता येऊन पूर्वग्रहदूषितपणे काही मते व्यक्त होऊ शकतात. प्रत्याभरणाची कोणतीतरी एकच पद्धत सदैव उपयोगी असते असे नाही. कालानुरूप व उद्दिष्टानुरूप त्यात बदल आवश्यक असतो.

२. स्वतःच्या किंवा इतरांच्याही मिळालेल्या प्रत्याभरणाचे विश्लेषण करताना वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोनाची गरज असते.

तसा दृष्टिकोन हा सर्वांकडेच असतो असे नाही. ३. आपल्यातील त्रुटी वा दोष स्वीकारण्याची मानसिकताच व्यक्तीकडे नसेल (म्हणजे तो मी नव्हेच - अशा स्वरूपाची) तर तिच्यासाठी प्रत्याभरण हे कुचकामी ठरते. प्रत्याभरणानंतर व्यक्तीला आत्मपरीक्षणाची गरज असते. आत्मपरीक्षणाशिवाय व स्वपरिवर्तनाच्या इच्छेशिवाय प्रत्याभरण घेणे हे व्यर्थ आहे.

कित्येकदा अध्यापक आपले स्वतःचेही प्रत्याभरण घेत नाहीत. आपण घेतलेल्या अशा प्रत्याभरणात विद्यार्थी आपल्याला वाईट म्हणतील या आंतरिक व काल्पनिक भीतीनेच असे प्रत्याभरण घेणे टाळले जाते. विद्यार्थ्यांच्या निरोप समारंभाला (सेंड ऑफच्या कार्यक्रमाला विद्यार्थ्यांनी आपल्याविषयी, संस्थेविषयी चांगलेच मत व्यक्त केले पाहिजे अशी अपेक्षा असते. म्हणजे आमच्यात काही दोष, चुका, उणिवा असल्या तरी त्यांनी सांगू नये अशी व्यवस्थाच करून ठेवलेली असते. मुलेही मग शिक्षक ओरडतील किंवा मार्कांची भीती म्हणून गप्प राहतात. खरे तर त्यांच्या मनात अनेक गोष्टींची खदखद असतेच. त्याला वाट करून देण्यासाठीही हे प्रत्याभरणाचे तंत्र उपयोगी आहे.

शेवटी एका शिक्षकाचे असलेले विषयज्ञान, अध्यापन, कौशल्य हे सर्व विद्यार्थ्यांसाठीच असते ना ? मग ते विद्यार्थ्यांपर्यंत कसे पोहचते हे देखील पाहायला नको का ? आपल्या अध्यापनाविषयी विद्यार्थ्यांना काय वाटते हे जाणून घ्यायला नको का ? या ज्ञानसंक्रमणाच्या मार्गातील कच्चे दुवे दूर करून विद्यार्थ्यांपर्यंत ते ज्ञान अधिकाधिक चांगल्या पद्धतीने पोहचवायला नको का ? कुणीही चांगला शिक्षक याचे उत्तर 'होय असेच' देईल आणि हे सारे करण्यासाठी शिक्षकाला प्रत्याभरण उपयोगी पडते.

पाठांतर (एक उपक्रम)

प्रथम प्रसिद्धी - भारतीय शिक्षण - एप्रिल १९६९

- ना.अ. पंडितराव, हरिगाव (बेलापूर)

अलीकडील शिक्षण पद्धतीमुळे विद्यार्थी वर्गात पाठांतराची सवय दिवसेंदिवस लुप्त होत चाललेली आहे. त्यामुळे सुभाषिते पाठ करण्याची, ती जिद्दाग्री ठेवून संभाषणात त्यांचा चतुरपणे उपयोग करण्याची वृत्ती पाहिजे तेवढी दिसत नाही. तसेच लेखन व भाषा सुधारण्यास पुष्कळ मदत होऊ शकेल. नाहीतर-

पुस्तकस्या तु या विद्या परहस्तगतं धनम्।
कार्यकाले समुत्पन्ने न सा विद्या न तद्धनम्॥

विद्यार्थ्यांची अवस्था श्लोकात वर्णन केल्याप्रमाणे होईल. याला उपाय म्हणजे पाठांतर हा होय.

आधुनिक शिक्षण पद्धतीत पाठांतरावर एक मोठा आक्षेप घेतला जातो तो हा की पूर्वीच्या काळचे पाठांतर म्हणजे Aimless cramming निरर्थक पोपटपंची. मुलांच्या कोमल सुकुमार बुद्धीवर ताण पडतो व बुद्धी प्रगल्भ व तेजस्वी होत नाही. कारण हे पाठांतर अर्थशून्य तसेच न समजता केलेले असते. एक वेळ हा दोष कबूल केला तर जाणतेपणी बुद्धिपुरस्सर पाठांतर केले जाते काय ? याचे उत्तर नाही हेच होय. याची दुसरी बाजू म्हणजे बालवयांत बालकांची मने व बुद्धी अत्यंत संस्कारक्षम व बुद्धीची ग्रहणशक्ती तीव्र असते. तसेच बालवयांत अनुकरण शक्ती पण तीव्र असते. या सर्व मुद्द्यांचा एकसमयावच्छेदे विचार करून पूर्वीच्या काळी पाठांतरास बालवयात सुरुवात करीत असत. हल्लीच्या पद्धतीमुळे समजही नाही, पाठांतरही नाही ही अवस्था; “तेलही गेले तूपही गेले हाती धुपाटणे आले” अशी अवस्था विद्यार्थी वर्गाची झालेली आहे.

पूर्वीच्या काळचे पाठांतर :-

पूर्वीच्या काळची समाजरचना व हल्लीची समाजरचना यांत झपाट्याने स्थित्यंतर होत आहे. पूर्वीच्या काळी एकत्र कुटुंब पद्धती होती; त्यामुळे आजोबा आजी यांच्या सहवासासामुळे सकाळी सायंकाळी प्रातःस्तोत्रे, पाढे, शुभं करोति, रामरक्षा वगैरे पाठांतर होत असे. ते सहज खेळ म्हणून घडत होते. हल्ली छोटी कुटुंबे, शहरी जीवनात धावपळ कष्ट, अशांतता व आर्थिक ओढगस्त, यामुळे आईबाप टेकीस येतात. तसेच करमणूक म्हणून रेडिओचा वापर यामुळे मुलांना त्याचे आकर्षण जास्त वाटते. मुलांच्या शिक्षणाकडे न कळत दुर्लक्ष होते. त्या बालकांच्यावर धार्मिक, नैतिक कोणतेच संस्कार घडत नाहीत. त्यामुळे पुढील आयुष्यात एक प्रकारची पोकळी निर्माण झालेली आहे व समाजात क्षणिक सुखाचा मागोवा घेताना सामाजिक मूल्यांचा विचार करण्याची सारासार विचारशक्तीच राहत नाही.

उपाय काय?

हल्लीच्या युगात शाळांना पूर्वीच्याप्रमाणे फक्त पुस्तकी ज्ञान दान करावयाचे नसून बालकांची सर्वांगीण उन्नती करावयाची असून त्यांची सुप्त राष्ट्रभावना जागृत करून आदर्श नागरिक निर्माण करावयाची कामगिरी पार पाडावयाची आहे. ती पूर्ण करण्याकरिता या विषयाबाबत काय करणे शक्य आहे ते पाहू.

शाळा सुटल्यावर १०-१५मिनिटे ५वी, ६वीच्या विद्यार्थ्यांना मनाचे श्लोकासारखे, पाठांतर

करण्यास सुरुवात करता येईल याची कोणासही सक्ती नसावी. आठवड्यातून ५ श्लोकांची संथा दररोज द्यावी. पुढील आठवड्यात पहिल्या पाच श्लोकांची आवृत्ती व नंतर पुढील ५ श्लोकांची संथा द्यावी. या वेळी उच्चारकडे मात्र लक्ष द्यावे लागते. असे चालू ठेवल्यास महिन्यांत १५ श्लोक सहज पाठ होतात. मनाच्या श्लोकातील निवडक ७५ ते ८० श्लोक निवडावेत. यातून हसत खेळत नीतिबोधाचा संस्कार घडतो व उच्चार सुधारतात. आमच्या शाळेत २री ते ६वी पर्यंत कोणीही विद्यार्थी यात सामील होऊ शकतो. सक्ती नाही संख्या वाढतच आहे.

वरीलप्रमाणेच ७-८वीच्या मुलांच्याकरिता सोपी सुटसुटीत संस्कृत सुभाषिते पाठांतरासाठी सुरु केली. त्यालासुद्धा मुलांची गर्दी असते. या वेळी मात्र उच्चारकडे व्यक्तिगत लक्ष द्यावे लागते. त्यांना त्यांचा अर्थ पण सांगितला जातो; त्यामुळे निष्फळ पोपटपंची होणार नाही. तसेच त्यांना श्लोक पाठ झाल्यावर लिहून पाहण्यास सांगण्यात येते त्यामुळे जोडाक्षरे, उच्चारबरोबरहुकूम लिहिण्याची सवय जडेल. शुद्धलेखन सुधारेल असा विश्वास आहे. ६वी ते १०वी पर्यंत २०० ते ३०० श्लोक, सुभाषिते पाठ होतील त्यामुळे संस्कृत भाषेची आवड निर्माण होऊन शब्दसंपत्ती वाढेल. सुभाषितांचा उपयोग लेखनात व व्याख्यानात सुलभरीतीने करता येईल. उपमा अलंकारांनी भाषा नटविता येईल. पाठांतराने बहुश्रुतपणा प्राप्त होईल. ही पाठांतराची सवय लागल्यावर स्पेलिंग पाठ करणे जड जाणार नाही. मराठी, संस्कृत पाठांतराबरोबर जर शक्य झाले तर इंग्लिश, हिंदी पाठांतर करण्यास हरकत नाही. वाङ्मयातील सौंदर्यस्थळांची गोडी कळेल व लागेल. संथा दिल्यानंतर दोन तीन दिवसानंतर त्यांच्यातील एखादा विद्यार्थी सर्वांच्याकडून पठण

करून घेऊ शकतो असा अनुभव आहे. शहराच्या ठिकाणी मात्र वेळेची अडचण येईल. तेथे किंवा श्रम विभाजन करण्याच्या दृष्टीने पुढीलप्रमाणे मार्ग काढणे शक्य आहे. भाषा विषयाच्या तासाला सुरवातीस ५-१० मिनिटे यासाठी खर्च केल्यास व संथा दिल्यास होऊ शकेल. किंवा 'ऑफ' तासास याचा उपयोग केल्यास उपयोग होईल पण त्यास निश्चित नियोजन हवे. त्याकरिता छोट्या छोट्या पुस्तिका तयार झाल्यास-केल्यास सर्वांना परवडतील असे वाटते.

नामदार गोखले यांनी इंग्रजी भाषेवर प्रभुत्व पाठांतरानेच मिळविले असे सांगितले जाते. ते दररोज टाईम्स ऑफ इंडियाचे अग्रलेख पाठ करीत असत. लॉर्ड एडमंड बर्क हा एक प्रभावी वक्ता म्हणून त्या काळी गाजला होता. तो आपल्या यशाचे रहस्य सांगताना म्हणतो, "मी लहानपणी तोतरे व अडखळत बोलत असे, परंतु त्यानंतर मी पाठांतर करून बेधडक भाषणे करण्यास सुरुवात केली." तुम्हाला जर यशस्वी नट व्हावयाचे असेल तर आपले भाषण पाठ असले पाहिजे; असे नटवर्य गणपतराव जोशी म्हणतात, आणि पुढे म्हणतात मी लहानपणी केलेल्या पाठांतरामुळेच माझे उच्चार स्पष्ट व शुद्ध झाले; हे मला विसरता येणार नाही. सध्या ८वी पासून संस्कृत अध्ययनाला सुरुवात होते. ८वी पूर्वी पाठ केलेल्या श्लोकांचा अर्थ त्या वेळी जरी कळला नाही तरी जेव्हा त्यांचा अर्थ कळण्याची वेळ येईल तेव्हा हे पाठ केलेले श्लोक विद्यार्थ्यांना उपयोगी पडतील.

वरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की, पाठांतर ५ ते १४ वर्षांच्या वयातच होऊ शकते, पुढे मात्र ते कष्टसाध्य होते. तरी हा उपक्रम शाळेत करून पाहण्यासारखा आहे.

मोबाईल : एक शैक्षणिक साधन

- श्री.धर्मराज भीमराव पाटील, मुंबई, संपर्क - ९७६३११०२२५

आजचा विद्यार्थी आणि कालचा विद्यार्थी यांच्यामधील फरक आज उघड-उघड जाणवू लागला आहे. तंत्रज्ञान आजच्या विद्यार्थ्याला जणू काही वरदान ठरू पाहत आहे. आज त्याला संदर्भ शोधण्यासाठी वाचनालयात जाऊन जाडजूड पुस्तके चाळावी लागत नाहीत. मोबाईलवर बोट फिरवली की 'तिळा, तिळा दार उघड!' म्हणावे आणि माहितीचा खजिना प्राप्त व्हावा इतके ते त्याच्यासाठी सोपे आहे. परंतु माहिती मिळाली म्हणजे ज्ञान मिळाले असे नव्हे. त्यासाठी त्याला शिक्षकाची गरज भासणारच. म्हणूनच शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या आवडीचा आणि गरजांचा मेळ साधण्यासाठी मोबाईलला शैक्षणिक साधनांमध्ये प्राधान्य द्यायला हवे.

विद्यार्थ्यांचा अभ्यास आता मोबाईलवर आणण्याचे अनेक प्रयोग सुरू झालेले आहेत. विविध शैक्षणिक व्हिडिओज एका क्षणात उपलब्ध होऊ लागले आहेत. खडू आणि फळा याद्वारे दिल्या जाणाऱ्या पारंपरिक शिक्षणास जोड म्हणून शिक्षकांनी अशा व्हिडिओकडे पाहणे आज अपरिहार्य आहे. आज काही विद्यार्थी मोबाईलच्या आणि इंटरनेटच्या व्याप्तीमुळे वर्गात शिकविण्याआधीच त्या घटकाची माहिती घेऊन येतात. म्हणून शिक्षकांनी स्वतः आपल्या विद्यार्थ्यांची आवड व त्यांची ज्ञान आत्मसात करण्याची लालसा ओळखून, त्यांच्यासाठी त्यांच्या अभ्यासक्रमातील घटकांवर आधारित शैक्षणिक व्हिडिओ किंवा पी.पी.टी. तयार करावेत. ते शक्य नसेल तर यू ट्युब किंवा इतर माध्यमांद्वारे उपलब्ध होणाऱ्या व शिकवण्याच्या घटकाला न्याय देणाऱ्या व्हिडिओजचा विद्यार्थ्यांसाठी संदर्भ म्हणून सुयोग्य वापर करावा.

दृकश्राव्य माध्यमातून शिकणे ही एक मजेशीर बाब आहे. पूर्वी मोबाईल हे श्रीमंताना परवडणारे आणि शहरात दिसणारे संपर्काचे साधन होते. पण आज ते खेडोपाडी पोहोचले आहे. ते आता फक्त संपर्काचे साधन नसून, शैक्षणिक साधन बदले आहे. जगात सर्वत्र माहितीच्या प्रसाराचे एक प्रमुख माध्यम म्हणून आज मोबाईलकडे पाहिले जाते. दृकश्राव्य शिक्षणाची उपलब्धता आणि त्यासाठी मोजावी लागणारी किंमत म्हणजे येणारा खर्च या अडचणी केव्हाच दूर झालेल्या आहेत. आज सगळीकडे टचस्क्रीन, स्मार्टफोन, ॲड्रॉइड मोबाईलचे पेव फुटलेले आहे. इंटरनेट कंपन्या स्वस्तात किंवा जवळजवळ मोफत सेवा पुरवू लागल्या आहेत. त्यामुळे विद्यार्थी किंवा त्यांचे पालक टीव्हीवर कमी आणि मोबाईलवर जास्त दिसत आहेत.

शिक्षकांचे अध्यापन आणि विद्यार्थ्यांचे अध्ययन अधिकाधिक सोपे, आनंददायी आणि मनोरंजक करण्यासाठी मोबाईलचा उपयोग होऊ शकतो. मोबाईलवरील शैक्षणिक व्हिडिओ विद्यार्थी त्याला आवडणाऱ्या ठिकाणी, त्याच्या सोयीच्या वेळी पाहून शिकू शकतो. जो विद्यार्थी शिकण्यासाठी जास्त वेळ घेतो त्याला असे व्हिडीओ पुन्हापुन्हा पाहता येतात. ठरावीक घटक दृकश्राव्य पद्धतीने अधिक परिणामकारकरीत्या मांडल्यामुळे अल्पगती विद्यार्थ्यांसाठी पोषक वातावरण निर्माण होते. शालाबाह्य विद्यार्थीदेखील यामुळे शिक्षण प्रवाहात येऊ शकतो.

(★ वरील लेखाचा उर्वरीत भाग पृष्ठ क्र.१८ वर पाहावा.)

पुस्तक परिचय

- प्राचार्य प्रभाकर नानकर, पुणे, संपर्क - ९४०३१८५७०४

आंतरराष्ट्रीय संबंधांचे अभ्यासक व राष्ट्रीय संशोधन प्राध्यापक डॉ. अशोक मोडक यांनी हे पुस्तक लिहून स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी शंभर वर्षांपूर्वी व्यक्त केलेल्या विचारांची सध्याच्या परिस्थितीत कशी उपयुक्तता आहे व कशी प्रचिती येत आहे, हे दाखवून दिले आहे. स्वातंत्र्यवीर सावरकर हे युगपुरुष होते, ते द्रष्टे पुरुष होते. त्यांना भविष्यात हिंदुस्थानची राजकीय, सामाजिक परिस्थिती कशी असेल व कशी असली पाहिजे याची दिव्यदृष्टी होती. त्यांच्या कालखंडात त्यांनी सर्व भारतीयांना सदैव सदैव जागृत राहण्याची प्रेरणा दिली. सावरकरांच्या भविष्यवाणीची आज कशी प्रचिती येत आहे, हे लेखकाने अनेक पुरावे देऊन स्पष्ट केले आहे, हे ह्या पुस्तकाचे खास वैशिष्ट्य म्हणता येईल.

सदर पुस्तकात प्रामुख्याने तीन मुद्द्यांचा परामर्श घेण्यात आला आहे.

- १) स्वातंत्र्यवीर सावरकरांच्या विचारांची प्रासंगिकता
- २) सावरकरांचे सामाजिक कार्य
- ३) सावरकरांच्या कार्याचे आंतरराष्ट्रीय पैलू

स्वातंत्र्यवीर सावरकरांना 'राजकारणाचे हिंदुकरण' अपेक्षित होते. त्यांना 'हिंदी राष्ट्रवादांऐवजी 'हिंदू राष्ट्रवाद' अपेक्षित होता; व आज आपण त्या दिशेने वाटचाल सुरू केली आहे.

सावरकरांना अभिप्रेत असलेले 'राजकारणाचे हिंदुकरण' लेखकाने पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केले आहे.

- १) राजकारणात हिंदुमात्राने आत्मविश्वाससंपन्न

होऊन संघटनेची कास धरली पाहिजे.

- २) जातिपातींचे, भाषिक गटांचे संकीर्ण राजकारण त्याज्य मानले पाहिजे.

- ३) मुसलमानांमधले उदारमतवादी, सर्वसमावेशक व देशनिष्ठ असे 'सज्जन' आपले आहेत असे मानले पाहिजे, किंबहुना क्रमाक्रमाने अहिंदूंचे भारतीयीकरण केले पाहिजे.

- ४) सच्चा सेक्युलॅरिझम आचरणात आणला पाहिजे. म्हणजे कोण कुठल्या जातीचा, संप्रदायाचा व धर्माचा हा निकष बाजूला ठेवून भेदभावरहित न्यायाची, माणुसकीची पूजा केली पाहिजे.

इ.स. २०१४च्या लोकसभेच्या निवडणुकीने व त्यानंतरच्या विविध राज्यात झालेल्या विधानसभांच्या निवडणुकींना सावरकरांचा दावा खरा ठरला आहे. हिंदू समाज संघटित व आत्मविश्वाससंपन्न होत आहे.

हिंदू-मुस्लीम संबंधाबाबत स्वातंत्र्यवीर सावरकरांना मुस्लिमांचे तुष्टीकरण करणे पसंत नव्हते. भारतातील मुसलमानांनी एक भारतीय म्हणून, या देशाचे सच्चे नागरिक म्हणून राहावे, हे त्यांना अपेक्षित होते. आज भारतातील मुसलमानांच्या लक्षात आले आहे की, जगातल्या अन्य कोणत्याही देशापेक्षा भारतातील मुसलमान जास्त सुरक्षित आहेत.

लेखकाने स्वातंत्र्यवीर सावरकरांच्या विचारांचा प्रभाव राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात कसा दिसत आहे, हे गेल्या २५-३० वर्षांतील घडामोडींवरून स्पष्ट केला आहे. त्यासाठी अनेक मान्यवरांचे दाखले दिले आहेत.

प्रारंभीच लेखक एका घटनेचा आवर्जून दाखला देतात. भारताची राजनीती अलीकडे पूर्वाभिमुख बनली आहे. संरक्षणमंत्री निर्मला सीतारामन यांनी दिवाळीत अंदमानात जाऊन तेथील तिन्ही दलांच्या सज्जतेचा आढावा घेतला. त्याचबरोबर चीनची अलीकडील काळातील पावले लक्षात घेता भारताने पूर्वेकडील बाजू अधिक भक्कम करण्याची गरज आहे. स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी १९११ मध्येच ही गरज व्यक्त केली होती.

एकंदरीत सावरकरांच्या विचारांचे पालन

व आचरण करणे कसे संयुक्तिक व उपयुक्त आहे हे लेखकाने सप्रमाण सिद्ध केले आहे. सर्व भारतीय नागरिकांनी हे पुस्तक अवश्य वाचावे व सध्याच्या संदर्भात सावरकरांचे विचार कसे अनुकरणीय व उपयुक्त आहेत हे समजून घ्यावे.

पुस्तकाचे शीर्षक - स्वातंत्र्यवीर : सावरकर सध्याच्या संदर्भात

लेखक - डॉ.अशोक मोडक

प्रकाशक - कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे

मूल्य - १००/-रुपये

मोबाईल : एक शैक्षणिक साधन

- श्री.धर्मराज भीमराव पाटील, मुंबई, संपर्क - ९७६३११०२२५

(★ पृष्ठ क्र.१६ वरील उर्वरीत भाग)

विद्यार्थ्यांची प्रवृत्ती त्यांच्या वयानुसार मुळातच चंचल असल्याने शिक्षकांपेक्षा आपल्या आजूबाजूचे विद्यार्थी काय करतात याच्याकडे त्याचे लक्ष लवकर जाते. अशा विद्यार्थ्यांसाठी आपण स्वतः तयार केलेले व्हिडीओ आठवड्यातून एकदा जरी दाखवले तर विद्यार्थी ते आवडीने पाहतात. अशा प्रकारच्या व्हिडीओमध्ये आंतरक्रिया होत नसते. पण जर ते अधिक मनोरंजनात्मक पद्धतीने ज्ञान पोहोचवणारे बनवले तर विद्यार्थी टिपणे काढून आपली स्वतःची उत्तरेही तयार करू लागतात. याद्वारे उच्च गुणवत्ता आणि जास्तीत जास्त उपलब्धता यांचा मेळ साधला जातो.

आजकाल खाजगी शिकवणी वर्ग म्हणजे एक

फॅशन झालेली आहे. पालकही 'आमचा मुलगा अमुक क्लासला जातो, तुमचा मुलगा कोणत्या क्लासला जातो?' असे प्रश्न एकमेकांना विचारतात. असे काही विद्यार्थी असतात की जे शिकवणी वर्गात शिकवतील म्हणून शाळेतील वर्गात लक्ष देत नाहीत आणि शाळेतील वर्गात शिकवतील म्हणून शिकवणी वर्गात लक्ष देत नाहीत. असे विद्यार्थी पालकांच्या मदतीने अशा शैक्षणिक व्हिडीओचा चांगला लाभ घेऊ शकतात. हे माध्यम दृकश्राव्य असल्यामुळे त्याची परिणामकारकताही वाढते.

वर्गात नियोजित वेळेत अभ्यासक्रम पूर्ण व्हावा म्हणून शिक्षणप्रक्रिया शिक्षककेंद्री बनण्याचा धोका असतो. त्यामुळे विद्यार्थ्याला न समजलेल्या घटकाचा पुन्हा पुन्हा अनुभव घेणे शक्य होत नाही.

‘‘मराठी असे आमुचि मायबोली’’

- प्रा.शैलजा त्रिषू देशपांडे, औरंगाबाद, संपर्क - ९९५८८४६२५६

या ९५० वर्षातील वाङ्मयाचे १० खंड कल्पिले आहेत ते असे -

१) महानुभाव खंड	२) ज्ञानेश्वर खंड
३) एकनाथ खंड	४) तुकाराम खंड
५) रामदास खंड	६) पंडित कवी खंड
७) शाहीर खंड	८) भाषांतर खंड
९) चिपळूणकर खंड	१०) ललित वाङ्मय खंड

वरील दहा खंड उपलब्ध संकलित माहितीच्या सुलभतेने संग्रह करण्याचा उद्देश आहे त्यामुळे चांगले आहेत. कारण ढोबळ मानाने याच केंद्राभोवती संशोधन झालं आहे. परंतु तिला इतिहासाच्या सूत्रात गोवून एक सूत्रबद्ध नवरचना करावयाची असेल तर नवे खंडच कल्पिले पाहिजेत.

मराठी वाङ्मयाचा आणि भाषेचा इतिहास

भाग (१)	मध्ययुगीन वाङ्मय	सन	पृष्ठसंख्या (डेमी)
खंड १	प्रारंभ काल	(१०००-१३५०)	२५०
खंड २	मध्यकाल	(१३५०-१६८०)	४००
खंड ३	उत्तर काल	(१६८०-१८००)	३००
खंड ४	उपसंहार	(मध्ययुगीन वाङ्मयाचा)	१००
भाग (२)	आधुनिक वाङ्मय		
खंड १	प्रारंभ काल	(१८००-१८८०)	३५०
खंड २	मध्यकाल	(१८८०-१९२०)	३५०
खंड ३	उत्तर काल	(१९२०-१९४०)	३५०
खंड ४	उपसंहार	(आधुनिक वाङ्मयाचा)	१००
भाग (३)	भाषेचा इतिहास, व्याकरण आणि पोटभाषा व बोली, म्हणी, लोकगीते इ.		३०० एकूण = २५००

मध्ययुगीन काळ आणि इंग्रजी राजवटीनंतरचा आधुनिक काळ असे ढोबळ दोन विभाग मानले आहेत. वाङ्मयाची निर्मिती ही अखंडपणे नऊ-दहा शतके चालली होती. राजकीय जीवनात आणि आर्थिक, सामाजिक

रचनेत आमूलाग्र स्थित्यंतर होताच वाङ्मयाच्या प्रेरणा आणि प्रकार यातही बदल झाला. मध्ययुगीन कालखंडाचा प्रारंभ ही एका प्रबोधनाची नांदी होती. तसाच आधुनिक कालखंडाचा प्रारंभ ही नव्या राष्ट्रवादी

आणि व्यक्तिवादी प्रबोधनाची नांदी होती पण या अखिल महाराष्ट्राच्या कार्यात मुंबई राज्याबाहेरील मराठी साहित्यसंस्थांचे सहकार्य घ्यावे असे आम्हास वाटते.

भाषा ही प्रवाहीच असते आणि सातत्याने ती वाङ्मयाच्या विविध माध्यमातून प्रवाहित होताना दिसते. वऱ्हाडी, अहिराणी, कोकणी, मालवणी अशा मराठीच्या बोली प्रचलित आहेत. मराठीच्या जन्मकाळात अरबी-फारशी शब्दांची आचानक आवकजावक वाढली. यादवकाळात मात्र मराठीचा फारशीची खूपच संवाद वाढला. ज्ञानेश्वरी ग्रंथ मात्र फारशीच्या संपर्कापासून पूर्णतः मुक्त आहे. १९व्या शतकापासून उर्दू, हिंदी, इंग्रजीशी देवाणघेवाण वाढली.

१६१४मध्ये 'क्रिस्तपुराण' लिहिणाऱ्या फादर स्टीफन्ससारख्या ख्रिस्ती मिशनर्याने मराठीचा महिमा गाऊन तिला 'सर्व भाषामाजि साजिरी' ठरवली. शिवाजी महाराजांनी राज्यव्यवहार कोश करवून घेऊन राजकीय भाषाशुद्धी साधली.

१९९२मध्ये कवी माधव ज्यूलियन यांनी मायबोलीची सुंदर आरती आळवली.

**“मराठी असे आमुचि मायबोली
जरी भिन्नधर्मानुयायी असू
पुरी बाणली बंधुता अंतरंगी,
हिच्या एक ताटात आम्ही बसू
हिचे पुत्र आम्ही हिचे पांग फेडू,
वसे आमुच्या मात्र ज्ञानमंदिरी
जगमान्यता हीस अरपू,
प्रतापे हिला बैसवू वैभवाच्या शिरी”**

मातृभाषेची महती अवर्णनीय आहे. एकमेकांच्याबद्दल वाटणारी ओढ, जिद्दाळा, आपुलकी भाषाच निर्माण करते. एकमेकांना समजून घेणं, एकमेकांना दिलासा देणं, एकमेकांना मार्गदर्शन करणं अशा कितीतरी गोष्टी मातृभाषाच साधते. शेतकरी जसा शेतीची

मशागत करतो. त्याचप्रमाणे माणसाच्या मनाची मशागत भाषाच करते.

**“अमृताहुनी अवीट माझी ही मराठी
चैतन्याचं दुसरं रूप माझी ही मराठी”**

अवीटता, विशालता अन् सुसंस्कारिता या त्रिवेणी संगमानं सजलेली माझी मातृभाषा मराठीने शतकानुशतके तमाम महाराष्ट्राच्या मनावर अधिराज्य गाजवले ते या त्रिवेणी संगमानेच. मनाचा ठाव घेणारे मराठी शब्द ललित्यरसात भिजले तरी थेंबानाही अर्थाची किनार मिळते. केवढे हे सामर्थ्य!

मराठी भाषा ही तर वाघिणीचे दूध आहे. सर्जनशीलता आणि सृजनशीलता ही तर मराठी मातीतच आहे. त्यामुळेच या मातीत नवरसांनी नटलेल्या अजरामर कलाकृती निर्माण झाल्या. हिंदी, तेलुगू आणि बंगाली नंतर चौथा क्रमांक मराठीचाच आहे. कल्पनाशक्तीची भरारी कितीही उत्तुंग असली तरी त्या कल्पनेला सादर करण्यासाठी मातृभाषेच्या शब्दांचेच मूळ असावे लागते.

समर्थ रामदास स्वामी मराठी भाषेचा अभिमान समर्थपणे व्यक्त करतात आणि लिहितात -

“येक म्हणजी मऱ्हाठी काय।

हे तो भल्यासी ऐको नये

ती मूर्ख नेणती सोय। अर्थान्वयाची।।

लोहाची मांदूस केली। नाना रत्ने साठविली।

ती अभाग्याने त्यागिली।

लोखंड म्हणोनी तैसी प्राकृत भाषा।”

जगद्गुरू तुकाराम महाराज सांगतात, मायबोली मराठीची समृद्धी वाढविण्यासाठी मराठी माणसाने मराठीतूनच व्यवहार करण्याचा प्रयत्न करावा म्हणजे आपली मायमराठी दिमाखाने भरारी घेईल. जोपर्यंत मराठी भाषा मराठी माणसाच्या मनी,

ओठी आहे तोपर्यंत तिचे भविष्य उज्ज्वल आहे.

“आम्हां घरी धन शब्दाचीच रत्ने
शब्दांचीच शस्त्रे यत्न करू
शब्द चि आमुच्या जीवाचे जीवन
शब्द वाटू धन जनलोका
तुका म्हणे पाहा शब्द चि हा देव
शब्दं चि गौरव पुजा करूं।।”

संत नामदेवांनी रचलेली मराठी अभंगरचना पंजाब घुमानपर्यंत घुमली आणि ती गुरुग्रंथ साहेबात प्रविष्टही झाली. एवढेच नव्हे तर सुमारे १५० वर्षांच्या ब्रिटिश आणि निजाम साम्राज्यात मराठी भाषेने आपले सौष्ठव अबाधित ठेवले. यातूनच मराठी भाषेचे सामर्थ्य लक्षणीय ठरते!

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी मराठी साम्राज्याची मुहूर्तमेढ रोवली आणि पेशव्यांनी या साम्राज्याचा विस्तार केला. त्यामुळे मराठी भाषेस राजाश्रय मिळाला. इ.स.१९४७नंतर स्वतंत्र भारताने मराठीला अधिकृत राजभाषेचा दर्जा दिला.

इ.स.१९६०मध्ये मराठी भाषिकांच्या एकसंधास महाराष्ट्र राज्यास मान्यता मिळाली आणि ‘मराठीस राजभाषेचा मुकुट’ प्राप्त झाला. इ.स.१९३० सालापासून मराठी साहित्य संमेलन सुरू झाले म्हणून मराठी साहित्यिकांनी १९९०च्या दशकापर्यंत मराठी साहित्याचा कळस गाठला. राजा केसिदेवराय यांच्या कारकिर्दीत कोरलेला (इ.स.१०१२) ‘अक्षीशिलालेख’ हा आजपर्यंत सापडलेला सर्वात जुना शिलालेख आहे.

कर्नाटकातील श्रवणबेळगोळ येथील गोमटेश्वराच्या उंच मूर्तीच्या पायाशी मराठीत कोरलेला लेख आहे.

‘चामुण्डराजे करविले’ हा काळाच्या दृष्टीने आद्य मराठी लेख समजला जातो. ती समजूत

आता मागे पडली असून तो मान अक्षी शिलालेखाला मिळालेला आहे.

कुलाबा जिल्ह्यातील अलिबाग या तालुक्याच्या ठिकाणापासून दक्षिण दिशेस पाच कि.मी. अंतरावर अलिबाग मुरुड जंजिरा रस्त्यावर आहे. या शिलालेखाचा उल्लेख कुलाबा गाझेटिएट १८८३मध्ये आहे.

बीड जिल्ह्यातील धर्मापुरी आणि अंबेजोगाईचा विचार करावा लागेल. यादवांचा सेनापती खोलेश्वरचे हे गाव. या शहरात ७ शिलालेख आहेत. येथील काशी विश्वेश्वर, अमलेश्वर ही यादवांच्या काळातील १३व्या शतकातील मंदिरे आहेत. आता उत्खननानंतर प्रसिद्धीला आलेले सकलेश्वराचे मंदिर बाराखांबी नावाने प्रसिद्ध आहे.

गरुड, विष्णू, स्तंभ, नर्तिका, धर्मापुरीत आहेत तशी आरशात आपला चेहरा न्याहाळणारी सूरसुंदरी मूर्ती सापडल्या. येथे शैव लेण्या आहेत. हत्तीखाना वास्तू मुळात भूचरनाथाची लेणी आहे. चित्पावनांचे कुलदैवत असलेल्या योगेश्वरीचे मंदिर हे १४व्या शतकातील यादवकालीन आहे. या मंदिराचा गाभारा यादवकाळाची साक्ष देतो.

भारताच्या राज्यघटनेतील २२ अधिकृत भारतीय भाषांच्या यादीत मराठीचा समावेश आहे. मराठी ही महाराष्ट्र राज्याची एकमेव अधिकृत राजभाषा आहे. गोवा राज्यात कायदानुसार कोकणी ही राजभाषा असली तरी मराठीचा वापर शासनाच्या सर्व आणि कोणत्याही कारणासाठी होऊ शकतो. शासनाशी मराठीत होणाऱ्या पत्रव्यवहाराचे उत्तर मराठीतच दिले जाते तरी पण राज्यकारभार आणि पत्रव्यवहार लोकांच्या सोयीसाठी इंग्रजीतून ४२वा अहवाल जुलै २००३-४ Opp Para ११.३ ८/ ref ७, दादर व नगरहवेली(४) या केंद्रशासित प्रदेशात

मराठी एक अधिकृत राजभाषा आहे.

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठात मराठीच्या उच्चशिक्षणाची सोय आहे. तसेच महाराष्ट्राबाहेरील गोवा विद्यापीठ (पणजी) (५), महाराजा सयाजीराव विद्यापीठ बडोदे (६), उस्मानिया विद्यापीठ (आंध्रपदेश) गुलबर्गा विद्यापीठ (७), देवी अहिल्या विद्यापीठ इंदूर (८) आणि जवाहरलाल नेहरू विश्वविद्यालय नवी दिल्ली (९) येथेही मराठीच्या उच्च शिक्षणासाठीचे विभाग आहेत.

महाराष्ट्राबाहेरच्या एकूण १५ विद्यापीठांमध्ये मराठी भाषेचे अध्यापन केले जाते. मराठी ही इंडो युरोपीय भाषाकुलातील एक भाषा आहे. महाराष्ट्र आणि गोवा या राज्याची मराठी ही अधिकृत राजभाषा आहे. लोकसंख्येनुसार मराठी ही जगातील पंधरावी

आणि भारतातील चौथी भाषा आहे. आज मराठी बोलणाऱ्यांची संख्या ९००,००,००० आहे. याचा आम्हास सार्थ अभिमान आहे.

कवी कुसुमाग्रज 'माझ्या मातीचे गायन' कवितेमध्ये मातीची महती पुढीलप्रमाणे व्यक्त करताना म्हणतात,

“माझ्या मातीचे गायन तुझ्या आकाश शतीना
जरा कानोसा घेऊन ऐकशील का रे
माझी धुळीतील चित्रे, तुझ्या प्रकाश नेत्रांनी
जरा पापणी खुलून पाहशील का रे
माझ्या जहाजाचे पंख मध्यरात्रीत माखले
तुझ्या किनाऱ्याला दिवा कधी लावशील का रे
माझा रांगडा अंधार मेघामेघात साचला
तुझ्या उषेच्या कानी, कधी टिपशील का रे”

श्रद्धांजली - महान शास्त्रज्ञ डॉ.स्टीफन विल्यम हॉकिंग

आपले शारीरिक व्यंग हे शाप नव्हे तर वरदान मानून व इच्छाशक्तीच्या बळावर जीवनात अनेकवेळा मृत्यूवर मात करून ह्या जगप्रसिद्ध शास्त्रज्ञाने विज्ञानाची अनेक रहस्ये जगाला उलगडून दाखविली आहेत. दिनांक १४ मार्च २०१८ रोजी ह्यांनी जगाचा निरोप घेतला. ते शरीराने अपंग असूनसुद्धा मनाने शेवटपर्यंत सुदृढच होते. त्यांच्या लहानपणापासूनच लोक त्यांची तुलना आइनस्टाईनशी करीत.

अशा ह्या मृत्युंजयाला आमचे महाराष्ट्र भारतीय शिक्षण मंडळ विनम्रतापूर्वक श्रद्धांजली अर्पण करीत आहे.

फक्त विज्ञान! का बरें? (लेखांक - २)

- डॉ.नीलिमा चितळे, पुणे, संपर्क - ०९५९४३८१२४०

पहिल्या लेखात ज्ञान आणि विज्ञान ज्या चेतनेमुळे आपण जाणू शकतो त्या चेतनेविषयी प्राथमिक माहिती घेतली. त्या माहितीच्या पार्श्वभूमीवर विज्ञानाच्या तर्कनिष्ठ तपशिलाचे कथन करणारी संकल्पना आणि जिच्यात भाव समाविष्ट असतो अशी कल्पना यांचे स्वरूप या लेखात समाजवून घेऊ. कल्पना भावमय ज्ञानाकडे नेणारा सेतू निर्माण करत असते.

ज्याअर्थी लाकूड पाण्यावर तरंगते. त्याअर्थी त्याची घनता पाण्याहून कमी आहे. या वाक्यात 'घनता' ही वैज्ञानिक संकल्पना आहे. केवड्याचा गंध, 'स्वर्गीय' गंध म्हणून ओळखला जातो. 'स्वर्गीय' ही कल्पना आहे. त्यात केवड्याच्या गंधाचे 'मूल्य' किंवा वैशिष्ट्यपूर्ण गुण जो अवर्णनीय आहे. वर्णनाने नव्हे तर प्रचितीनेच जाणता येतो. त्या गंधामुळे मनात जे 'भाव' निर्माण झाले त्याचे वर्णन 'स्वर्गीय' या विशेषणाने करण्याचा हा एक प्रयत्न आहे. ज्याअर्थी, त्याअर्थी, म्हणून सारखी कार्यकारणदर्शक अव्यये वापरून 'स्वर्गीय' म्हणजे नेमके कसे हे कधीही सिद्ध करता येणार नाही. शिवाय प्रत्येकाला केवड्याचा गंध आवडेलच असे नाही. हल्ली मोगरा, सोनचाफा, केवडा यासारख्या फुलांच्या वासांनी डोके दुखते असे म्हणणारी माणसे भेटतात. म्हणजे असे भाव, मूल्य, गुण हे व्यक्तिनिष्ठ असतात. संकल्पनेसारखे वस्तुनिष्ठ नसतात.

मुळात संकल्पना आणि कल्पना दोन्ही अमूर्तच आहेत. संकल्पना ही वस्तुनिष्ठ तथ्याबद्दल बोलते. अभिव्यक्ती करताना अचूक वर्णन करणारे शब्द, संख्या, चिन्ह यांची मांडणी तर्कनिष्ठ साखळ्यांच्या

स्वरूपात विचारप्रक्रियेने केली जाते. संकल्पना अमूर्त असली तरी तिचे तथ्य हे, प्रयोग, निरीक्षणांचे तपशील, सयुक्तिक साधने वापरून सिद्ध करता येते. म्हणून संकल्पनेच्या मान्यतेत सार्वत्रिकता असते. संकल्पनेत समाविष्ट असलेल्या माहितीत विषयवस्तूच्या ज्ञानेंद्रियांना झालेल्या संवेदनाचा, स्मृतिठशांच्या आधाराने बुद्धीने लावलेला अर्थ आणि जाणकार व्यक्तीचे मागदर्शन असते. (जाणकार म्हणजे ज्याला ती संकल्पना समजली आहे अशी व्यक्ती.) नुसते लाकूड पाहून त्याची 'घनता' कळणार नाही. पाण्याची 'घनता' एक आहे असे गृहीत धरून, त्याच्या संदर्भात इतर वस्तूंची घनता कशी मोजावी ह्याचे जाणकार मार्गदर्शन करतात. नंतर, पाण्यावर लाकूड तरंगते. या आपल्या 'अनुभवाचा' अर्थ आपल्याला समजतो. 'घनता' म्हणजे काय हे माहिती नसतानाही लाकूड हलके आहे म्हणून पाण्यावर तरंगते, तर दगड जड आहे म्हणून बुडतो असे आपण ढोबळमानाने म्हणत असतो. 'जड आणि हलके' हे अनुभवाने थेट समजते. पण 'घनता' ह्या तथ्याशी असलेला त्याचा संबंध मात्र वैज्ञानिक पद्धतीच्या मार्गदर्शनानेच समजतो. घनता म्हणजे काय आणि ती कशी मोजावी हे घनतेविषयीचे 'विज्ञान' आहे. 'घनता' हे वस्तुमात्राचे वैशिष्ट्य आधी अस्तित्वात असतेच. ते 'जडपणा विंवा हलकेपणा'च्या स्वरूपात थेट अनुभवाला येणे हे त्याचे 'ज्ञान' आहे. त्यामागचे विज्ञान कळल्यावर आपली समज स्पष्ट होते. 'घनते'बद्दलचे विशेष 'ज्ञान' समग्रतेने समजते. मग त्याच्या उपयोजनाचे अधिक मार्ग कळू लागतात.

‘लाकूड पाण्यावर तरंगते’. हे भौतिक जगातल्या ‘गोचर’ (इंद्रियांनी जाणण्यायोग्य) घटनेचे वर्णन आहे. आता पुढे दिलेले मोरपिसाऱ्याचे वर्णन पहा.

काय तुझ्या पिसाऱ्याचा सांगू मी दिमाख निळ्या मखमलीवर हिरे लाख लाख

या वर्णनात मोराचा पिसारा गोचर आहे आणि त्याचा ‘दिमाख’ हा गुण अगोचर आहे. मोराच्या आकृतीत, बाण काढून पिसारा कुठे आहे हे दाखवता येते. पण ‘दिमाख’ नेमका कुठे आहे ते दाखवता येत नाही. वरील वर्णनातील ‘निळी’ मखमल शुद्ध निळ्या रंगाची आहे का ? असा प्रश्न पडतो. शिवाय भिंग घेऊन पाहिले तरी त्यात हिरे दिसत नाहीत. त्यातूनही ते ‘लाख-लाख’ असतील का अशी शंका येते. म्हणजे बुद्धीला हा तपशील खरा वाटत नाही.

वास्तवात ‘दिमाख’ हा अनुभवायचा गुण आहे. तिथे रंगछटा अचूक आहे का ? हिरे आहेत का ? असतील ते किती आहेत अशा तपशिलाचाही त्याच्याशी मुळीच संबंध नाही. मोराचा पिसारा उलगडलेला पाहून कुणी हरखून जात नसेल तर अशा माणसाचे मन बोथट आहे असे खुशाल समजावे. ‘दिमाख’ म्हणजे काय हे संकल्पनेच्या पद्धतीने सांगता येणार नाही. पण परस्पर विरोधी ‘दृश्य’ शेजारी शेजारी मांडल्यास एक ‘आवडते’ आणि दुसरे ‘आवडत नाही’ एवढे कोणतीही व्यक्ती सांगू शकते. मग जे आवडते त्यात काहीतरी वेगळं आहे जे दुसऱ्या दृश्यात नाही हे कळू लागते. या प्रकारच्या अनुभवातून मनाचा बोथटपणा कमी होतो. संवेदनशीलता वाढू लागते, वाढू शकते. वैज्ञानिक प्रयोगात जशी यंत्र, साधने वापरतात तसे दृक्कलेच्या अध्यापनात हे तंत्र माझ्या पीएच.डीच्या शैक्षणिक प्रयोगात मी यशस्वीपणे वापरले आहे. त्यात गोळा

केलेल्या अनुभवाच्या आधारे पुढे कल्पनेविषयी माहिती देत आहे.

आधी उल्लेख केल्याप्रमाणे कवितेची दुसरी ओळ बदलून पुढे दिली आहे.

काय तुझ्या पिसाऱ्याचा सांगू मी दिमाख निळ्या निळ्या खादीवर खडे लाख लाख

या वर्णनात शब्दयोजनेची अचूकता गणिती पद्धतीने सिद्ध करता आली नाही तरी ‘खादी’ आणि ‘खडे’ हे शब्द दिमाखाची कोणतीही छटा दाखवत नाहीत. मनात दिमाखाचे भाव निर्माण होत नाहीत. ह्या पार्श्वभूमीवर ‘मखमल’ आणि ‘हिरे’ या दोन शब्दांचे महत्त्व अधिक उठून दिसते. ह्या दोन शब्दांनी ‘दिमाख’ किती अचूकतेने व्यक्त झाला हे लगेच लक्षात येते.

आता ‘मखमल’ ‘हिरे’ यांचा समावेश कवितेत कसा झाला असेल ते पाहू. ‘दिमाखदारपणा’ ‘श्रीमंती’, ‘राजेशाही’ यासारखे भाव आणि शब्द कवीच्या परिचयात असणार. ‘लालबागचा राजा’ची मंडपशोभा आणि विसर्जन मिरवणूक ‘दिमाखदार’ होती. कुठल्याशा नटाच्या किंवा मंत्र्यांच्या मुलाचे/मुलीचे लग्न ‘श्रीमंती’ थाटात पार पडले. कुठल्याशा युवराजांना घराण्याची धुरा देण्याचा समारंभ ‘राजेशाही’ थाटात पार पडला. अशा घटनांचे वर्णन आपण वाचतो. समारंभाचे फोटो पाहतो. सिनेमातील दृश्य पाहतो. खऱ्या घटनेचे कधी साक्षीही असतो. यातील तपशील फारसा आढवत नाही पण तपशिलाचे ठसे (perceptual knowledge) आणि चेतनेने थेट अनुभवलेले गुण (experiential knowledge) या दोन्हीचे ठसे आपल्या स्मृतीत असतात. मोरपिसारा पाहून ज्याचे भावविश्व हेलावते, अशा एखाद्याला अशी कविता सुचते आणि वाचकांच्या मनातही तसले स्मृतिठसे असतात म्हणून त्यांना त्या कवितेचा अर्थ समजतो.

उलगडलेला मोरपिसारा पाहून हरखून गेलेल्या कवीला ते सौंदर्य, तो श्रीमंतीचा भाव कसा व्यक्त करू असे झाले असेल. अशा वेळी अनेकांना पटतील असे तर्कशुद्ध शब्द म्हणून 'मखमल' आणि 'हिरे' वर्णनात अवतरले आहेत. शब्दांची मांडणी होत असतानाच कवितेसाठी मनाने निवडलेले 'वृत्त', चेतनेने थेट जाणवलेल्या, 'दिमाख' ह्या तथ्याचा आणि ते व्यक्त करू शकणाऱ्या 'तर्कनिष्ठ शब्दांचा' सांधा जोडला गेला. हा सांधा विचारपूर्वक जोडता येत नाही. तो मनात सहजतेने उस्फूर्तपणे जुळतो. कोणत्याही कलात्मक आविष्कारात 'कल्पना सुचणे' ह्या क्रियेवर कलाकाराचे नियंत्रण नसते. पण आविष्कार कसा करावा याची काही तंत्रे तो स्वतःपुरती विकसित करू शकतो. कल्पना ही अशा प्रकारे तर्कनिष्ठ तपशील आणि अनुभवगम्य 'भाव' यांची बेमालूम एकसंध 'वस्तू' असते. यातील अनुभवगम्य भागाला मी कल्पनेचे 'भावांग' असा शब्द वापरते.

मोरपिसाचे इतर कवितांमधील आणखी काही वेचे पाहा. माझ्याच तीन कवितांमधील तीन वेगळी कडवी पुढे देत आहे. प्रत्येक कवितेच्या मध्यवर्ती कल्पनेच्या संदर्भात मोरपिसाचे वर्णन वेगवेगळे कसे होते ते पाहा.

(१) माणिक पाचूच्या दिमाखात
मोराच्या पिसात बसेन झोकात
माझे रंग खुलवणारं
कोंदण तू होशील का ?

(२) हे घननीळा तुला पाहण्या प्राण जेव्हा आसावले,
मयुरपंखी जागोजागी डोळे होऊन विसावले.

(३) नजर, कधी प्रफुल्ल, जाईच्या फुलासारखी,
कधी, हळुवार ओझरती मोराच्या पिसासारखी.

मोराचे थवे शेतात उतरून शेताची नासधूस करतात. असा अनुभव असणारे मोरांबद्दल अनुद्गारही

काढत असतील. ज्यात आधी वर्णन केलेले पैलू पूर्णपणे दृष्टिआड केलेले असतील. या उदाहरणावरून एक गोष्ट लक्षात येईल की, मोरपिसांविषयी असे अनेक उल्लेख साहित्य आणि कलांमध्ये आले असतील. कल्पनेचे विश्व अमर्याद असते. संकल्पनेसारखे एकाच तथ्याच्या तर्कनिष्ठ तपशिलांपुरते मर्यादित नसतं. म्हणून वैज्ञानिक संकल्पनेची एकच एक व्याख्या असते तर एकाच तथ्याची कोणतीही कल्पना एकासारखी दुसरी असू शकत नाही. संकल्पनेसंबंधी गणितीसूत्रही एकच एक असते. गणितात 'सर्जनशीलता असते' पण त्यातही अचूक उत्तर एकच एक असते. त्या उत्तराकडे जाणारे मार्ग भिन्न असू शकतात. पण ते तर्कनिष्ठच असावे लागतात.

कल्पनेत एकाच गोष्टीचे वर्णन करणारे भावांग भिन्न असते. म्हणून ते व्यक्त करू शकणारा तर्कनिष्ठ तपशीलही वेगळा असतो. मोरपिसाऱ्यातील लाख-लाख हिरे ही कल्पना मनाला पटू शकते. वास्तवाला धरून आहे असे वाटते. पण मोराच्या बंद पिसाऱ्यात डोळे होऊन प्रतीक्षा करत बसण्याची कल्पना सहज लक्षात येत नाही. पण भावनेची ओढ सांगून जाते. कल्पना निर्माण होताना अनुभवलेले सगळे काही अभिव्यक्त होतेच असे नाही. अभिव्यक्तीसाठी निवडलेल्या माध्यमानुसार अनुभवातल्या आशयछटांना ठिकठिकाणी मुरड घालावी लागते. यामुळे भावांगाचे आकलन होण्यात अडचणी निर्माण होतात. कल्पनेचे भावांग तर्काच्या भिंगाखाली घेऊन कधीच समजणार नाही कारण ते तर्काच्या पलीकडे असते. कल्पनेच्या या वैशिष्ट्यांमुळे उत्तर तपासताना 'चूक-बरोबर' ठरविण्यात येणारी अडचण आणि भावांगांच्या विविधतेचे आकलन करण्यात येणाऱ्या अडचणी ही शिक्षणक्षेत्राला मोठीच डोकेदुखी ठरते. बहुधा हे एक प्रमुख कारण असावे. ज्यामुळे भावांगप्रधान साहित्य, संगीत आणि कला शिक्षणातून हद्दपार होताना दिसत आहेत.

याचा परिणाम म्हणून विज्ञानशिवायच्या इतर विषयांच्या अभ्यासक्रमातही तर्कनिष्ठ तपशिलालाच महत्त्व दिले जाते. कोणत्याही विषयाच्या प्रश्नपत्रिका पाहिल्यास हे सहज लक्षात येईल की, जी उत्तरे स्पष्टपणे चूक/बरोबर यापैकी एक ठरवून गुणदान सुलभ होईल, अशाच माहितीसंबंधी प्रश्न विचारलेले असतात. स्वतंत्र मतप्रकटनाला कुठेही महत्त्व दिलेले नसते.

काही वर्षांपूर्वी माध्यमिक शिक्षकांसाठी आयोजित केलेल्या एका कार्यशाळेच्या निमित्ताने शिक्षकांशी आंतरक्रिया करण्याचा योग आला. गणित आणि विज्ञान हे विषय मुलांना अवघड वाटतात. ह्यावर कोणते उपाये केले जातात? ह्यासंबंधी विविध शाळांमधून आलेले शिक्षक एकमेकांशी चर्चा करत होते. त्यातले काही मुद्दे पुढे देत आहे.

- विषयानुसार वेळापत्रकात दिलेल्या तासिकांमध्ये अभ्यासक्रम पूर्ण करणे अवघड असते.
- वस्तुनिष्ठ आणि लघुत्तरी प्रश्न असले तरी विद्यार्थी संख्या खूप असल्यामुळे चाचणी परीक्षांच्या उत्तरपत्रिका वेळेत तपासणे अवघड होऊन बसते.
- आमच्या शाळेत चाचणी परीक्षांच्या आधी चित्रकला, पी.टी., मूल्यशिक्षण यांच्या तासिका आम्ही विज्ञान आणि गणितासाठी वापरतो.
- आमच्या शाळेत आम्ही गैरहजर शिक्षकांच्या तासिकाही अशाच वापरतो.
- गणित आणि विज्ञान ह्या अवघड विषयांच्या तासिका वेळापत्रकांत मधल्या सुट्टीच्या आधी देण्याचा आम्ही प्रयत्न करतो.

एकूण इतर सर्व विषय कमी महत्त्वाचे आहेत असे गृहीत धरले जाते. 'कोठारी कमिशन'ने (१९६४) मार्गदर्शक तत्वांत विज्ञाननिष्ठा आणि अभिरुचिसंपन्नता यांचा विकास शिक्षणातून व्हावा

असे म्हटले आहे. पुढे १९८४ साली प्रसिद्ध झालेल्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातही त्यांना स्थान आहे. पण नवीन गणित किंवा NCERT चे विज्ञान विषयाचे अभ्यासक्रम आल्यामुळे गणित आणि विज्ञान यांचे अध्यापन अधिक दर्जेदार होण्यासाठी जसे ठोस प्रयत्न झालेले दिसतात. तसे अभिरुचिसंपन्नतेबाबत प्रयत्न झालेले दिसत नाहीत. आता तर २००५ साली राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखड्यात मातृभाषा ८वी पर्यंतच शिकवावी असे म्हटले आहे. तसेच अभ्यासक्रमासाठी कोणतेही स्पष्ट मार्गदर्शन न देता ते स्थानिक पातळीवर ठरवले जावे असे म्हटले आहे. भावांगाचा परिपोष मातृभाषेच्या शिक्षणातून होऊ शकेल. पण ती आशाही आता दुरावली आहे.

विज्ञानाला अस्तित्वाचा फक्त गोचर भाग मान्य आहे. अनुभवगम्य भाव त्यांच्या अभ्यासाच्या पद्धतींच्या कक्षेत येत नसल्यामुळे त्यांचे अस्तित्त्व त्यांना अमान्य आहे. जुन्या शैक्षणिक धोरणानुसार मातृभाषा तरी १०वीपर्यंत अनिवार्य होती. आता साहित्यपरिचयसुद्धा ८वीपर्यंतच सीमित झाला. हे म्हणजे 'भाषेच्या शिक्षणाला आम्ही स्थान दिले आहे असा कागदी घोडा नाचवल्यासारखे वाटते.' मुळात विज्ञान-तंत्रज्ञान, गणित आणि इंग्रजी भाषा (जी एकटीच ज्ञानसंपन्न आहे?) एवढेच शिकवावे असे वाटत आहे. पण एवढा धाडसी निर्णय एकदम कसा घेणार? म्हणून हळूहळू 'साहित्य, संगीत, कला' यांची काटछाट होत चाललेली दिसते. पुढच्या शैक्षणिक धोरणात बहुधा हे चारच विषय शिल्लक राहतील अशी पाल मनात चुकचुकल्याशिवाय राहत नाही. या लेखात वैज्ञानिक संकल्पना आणि कल्पना यांचे स्वरूप आपण समजावून घेतले. वैज्ञानिक संकल्पना आणि पारंपरिक वाङ्मयातील एका वचनाच्या आधारे संकल्पना आणि कल्पना याविषयी अधिक तपशिलात आणि सखोल माहिती पुढील लेखात घेऊ.

माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांचे प्रश्नरचना कौशल्य

- श्री.धनंजय श्रीमंतराव कच्छवे, रत्नागिरी, संपर्क - ९४०५७७७१११/९४०४६८१५९२

प्रस्तावना :-

विद्यार्थी हा केवळ ज्ञानाचा स्वीकारक नसून तो ज्ञाननिर्मिती सुद्धा करतो (पियाजे १९७०) विद्यार्थी हा ज्ञान स्वीकारण्याबरोबर ज्ञाननिर्मिती करण्यासाठी आपल्या बुद्धीचा अवलंब करत असतो. (ब्लूम १९५६) आणि ज्ञाननिर्मिती ही बालकाच्या बोधात्मक, क्रियात्मक व भावात्मक विकास क्षेत्राच्या माध्यमातून होत असते.

ज्ञाननिर्मिती व्हावयाची असेल तर बालकाच्या, विद्यार्थ्याच्या डोक्यात वेगवेगळ्या शंका व प्रश्न निर्माण होणे अपेक्षित असते आणि शंका व प्रश्न निर्माण झाले की, त्या प्रश्नांची उत्तरे मानव शोधत असतो. म्हणून विद्यार्थ्यांचे प्रश्नरचना कौशल्य विकसित किती प्रमाणात आहे त्यामध्ये कोणत्या प्रकारच्या प्रश्नांची रचना ते करतात हे अभ्यासणे महत्वाचे ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने पुढील उद्दिष्टे निश्चित केली आहेत.

अ. माध्यमिक शालेय स्तरावर शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रश्नरचना कौशल्य अभ्यासणे.

आ. विद्यार्थ्यांच्या प्रश्नरचना कौशल्यात

१. वस्तुस्थितीदर्शक (Factual)
२. एककेंद्राभिमुख (Convergent)
३. अनेककेंद्राभिमुख (Divergent)
४. मूल्यमापनात्मक (Evaluative)
५. एकत्रीकरणात्मक (Combination) प्रकारच्या प्रश्नरचना प्रकाराचा अभ्यास करणे.
- इ. विद्यार्थ्यांना दिल्या गेलेल्या प्रश्नरचना कौशल्याच्या

प्रशिक्षणाची परिणामकारकता तपासणे.

संशोधनाच्या परिकल्पना :-

प्रस्तुत संशोधन संशोधकाने पुढील परिकल्पनांची तपासणी केली आहे.

अ. माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या प्रश्नरचना कौशल्यात प्रश्नाच्या प्रकाराच्या घटकानुसार प्रशिक्षणपूर्व प्रश्नरचना कौशल्यासंदर्भात घटकात (QCSBT)

१. वस्तुस्थितीदर्शक (Factual)
२. एककेंद्राभिमुख (Convergent)
३. अनेककेंद्राभिमुख (Divergent)
४. मूल्यमापनात्मक (Evaluative)
५. एकत्रीकरणात्मक (Combination) सार्थ असा फरक नाही.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा :-

अ. संशोधनाची व्याप्ती

१. हे संशोधन माध्यमिक शालेयस्तरावरील १०वीच्या विद्यार्थ्यांशी संबंधित आहे.
२. हे संशोधन १०वी भूगोल विषयाशी संबंधित आहे.
३. संशोधनातून निघणारे निष्कर्ष हे माध्यमिक स्तरावरील १०वीच्या विद्यार्थ्यांना लागू पडतील.

ब. संशोधनाच्या मर्यादा :-

१. प्रस्तुत संशोधनासाठी केवळ एकाच मराठी माध्यमाच्या शाळेचा विचार करण्यात आला आहे.
२. प्रस्तुत संशोधनासाठी केवळ २०१३-१४ शैक्षणिक वर्षातील इ.१०वीच्या विद्यार्थ्यांच्या

प्रतिसादाचा विचार करण्यात आला आहे.

★ संशोधनाची तंत्रे व पद्धती :-

अ. जनसंख्या व न्यादर्श - प्रस्तुत संशोधनासाठी न्यू इंग्लिश स्कूल पालवणी येथील इयत्ता १०वीचे विद्यार्थी हे जनसंख्या आहे तर त्यापैकी न्यादर्शाची निवड ही लॉटरी पद्धतीने पुरुष विद्यार्थी ११ व स्त्री विद्यार्थी ११ यांची निवड करण्यात आली आहे.

ब. माहिती संकलनाचे व विश्लेषणाचे साधन - या संशोधनासाठी, माहिती संकलनासाठी प्रश्नरचना यादीचा अवलंब करून प्रश्नरचनेच्या प्रकारासाठी प्रश्नरचना प्रकार पडताळा सूची (Check list) साधनाचा वापर केला आहे. संकलित केलेल्या माहितीचे विश्लेषण व अर्थ लावण्यासाठी ANOVA't परिक्षिका व XL stat या Statistical चा अवलंब करण्यात आला आहे.

क. संशोधनाची पद्धती व प्रक्रिया :- सदरील संशोधनासाठी संशोधकाने प्रायोगिक अभ्यास पद्धतीचा अवलंब केला असून त्यासाठी एकलगत अभिकल्प प्रायोगिक नमुन्याचा वापर केला आहे. त्यांची पूर्व व उत्तरचाचणी घेतली आहे.

संशोधकाने संशोधन विषय, उद्दिष्टे, परिकल्पना न्यादर्श, संशोधन पद्धती, माहिती संकलनाचे व विश्लेषणाचे साधन निश्चित केल्यानंतर न्यादर्शाकडून इ.१०वीच्या भूगोल हिती संकलनाचे व विश्लेषणाचे साधन निश्चित केल्यानंतर न्यादर्शाकडून इ.१०वीच्या भूगोल विषयातील पहिल्या दोन पाठांवर आधारित प्रश्ननिर्मिती व रचना तयार करून घेऊन येण्यास सांगितले व दुसऱ्या दिवशी विद्यार्थ्यांनी तयार करून आणलेल्या प्रश्नांच्या याद्या गोळा केल्या व तिसऱ्या दिवशी विद्यार्थ्यांना प्रश्नरचना कौशल्याचे ६० मिनिटांचे प्रशिक्षण प्रश्नांचे प्रश्नप्रकार व त्यांची विविध उदाहरणे देऊन चर्चात्मकरीत्या प्रशिक्षण पूर्ण करण्यात आले. त्यानंतर चौथ्या दिवशी विद्यार्थ्यांना इ.१०वीच्या भूगोल विषयातील पाठ क्रमांक ३ व ४ याच्यावर आधारित प्रश्नांची निर्मिती व रचना करून घेऊन येण्यास सांगितले व नंतरच्या दिवशी विद्यार्थ्यांनी लिहून आणलेल्या प्रश्नपत्रिका गोळा करून, प्रश्नरचना प्रकार पडताळा सूचीनुसार विश्लेषण करून माहिती विश्लेषणाच्या साधनांच्या साहाय्याने अर्थ लावण्यात आला आहे.

★ संशोधनाचे निष्कर्ष - (माहितीचे अर्थनिर्वचन व निष्कर्ष)

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने परिकल्पनाची तपासणी करण्यासाठी या विश्लेषण तंत्राचा अवलंब केला आहे.

खालील तक्त्यामध्ये करण्यात आलेले विश्लेषण हे विद्यार्थ्यांचे प्रशिक्षणपूर्व प्रश्नरचना कौशल्यासंदर्भातील घटकांचे (QCSBT) आहे.

१. विद्यार्थ्यांचे प्रशिक्षणपूर्व प्रश्नरचना कौशल्यासंदर्भात घटकाचे विश्लेषण (QCSBT)

विद्यार्थ्यांचे प्रशिक्षणपूर्व प्रश्नरचना कौशल्यासंदर्भात घटकांचे विश्लेषण (QCSBT)

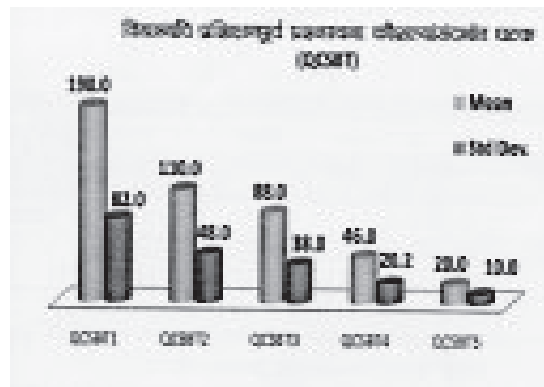
Sr. No	प्रशिक्षणपूर्व प्रश्नरचना कौशल्यासंदर्भात घटक	Mean(M)	Std Dev.(SD)
१	QCSBT1	११०.०	८२.०
२	QCSBT2	११०.०	४८.०
३	QCSBT3	८८.०	३८.०
४	QCSBT4	४६.०	२०.२
५	QCSBT5	२०.०	१०.०
६	TQCSBT	४५४.०	११७.१

तक्ता क्र. १

विद्यार्थ्यांचे प्रशिक्षणपूर्व प्रश्नरचना कौशल्यासंदर्भात घटकांचे विश्लेषण(QCSBT)

वरील तक्ता क्र. १ नुसार विद्यार्थ्यांचे प्रशिक्षणपूर्व प्रश्नरचना कौशल्यासंदर्भातील घटकांचे मध्यमान हे वस्तुस्थितीदर्शक प्रश्न एककेंद्राभिमुख प्रश्न (QCSBT1) ११०, एककेंद्राभिमुख प्रश्न हे (QCSBT2) ११०, अनेककेंद्राभिमुख प्रश्न (QCSBT3) हे ८८, मूल्यमापनात्मक प्रश्न (QCSBT4) हे ४६ आणि एकत्रिकरणात्मक प्रश्न (QCSBT5) हे २०, तर SD हे वस्तुस्थितीदर्शक प्रश्नासंदर्भात (QCSBT1) ८२, एककेंद्राभिमुख प्रश्न (QCSBT2) हे ४८, अनेककेंद्राभिमुख प्रश्न (QCSBT3) हे ३८ मूल्यमापनात्मक प्रश्न (QCSBT4) हे २०.२ आणि एकत्रीकरणात्मक प्रश्न हे १० आहे. यावरून तुलनात्मकस्थिती वस्तुस्थितीदर्शक प्रश्न (QCSBT1) संदर्भात माध्यमात (Mean) सर्वात जास्त तर एकत्रिकरणात्मक प्रश्न (QCSBT5) संदर्भात सर्वात कमी आढळते.

विद्यार्थ्यांचे प्रशिक्षणपूर्व प्रश्नरचना कौशल्यासंदर्भात घटकांचे विश्लेषण (QCSBT)

आकृती क्र. १

विद्यार्थांची प्रशिक्षणपूर्व प्रश्नरचना कौशल्यासंदर्भात घटकांचे विश्लेषण (QCSBT)

शून्य परिकल्पना (H_0) शी संबंधित One way ANOVA हा प्रशिक्षणपूर्व चाचणीतून निघालेल्या गुणसंचावरून घेण्यात आली आहे. H_0 : माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या प्रश्नरचना कौशल्यात प्रश्नाच्या प्रकाराच्या घटकानुसार प्रशिक्षणपूर्व प्रश्नरचना कौशल्यसंदर्भात घटकात (QCSBT)

१. वस्तुस्थितीदर्शक (Factual) २. एककेंद्राभिमुख (Convergent) ३. अनेककेंद्राभिमुख (Divergent)
४. मूल्यमापनात्मक (Evaluative) ५. एकत्रीकरणात्मक (Combination) सार्थ असा फरक नाही.

वरील परिकल्पनेशी संबंधित स्त्री-पुरुष विद्यार्थ्यांच्या तपासणी One way ANOVA वरून करण्यात आली आहे. One way ANOVA या सारांश तक्ता क्र.२ मध्ये मांडण्यात आला आहे.

प्रश्नरचना कौशल्याच्या प्रश्नाच्या प्रकाराच्या घटकानुसार प्रशिक्षणपूर्व प्रश्नरचना कौशल्यसंदर्भात (QCSBT) घटकाचा One way ANOVA सारांश

प्रश्नरचना प्रकार	Source	SS	Df	Mean Sq.	F	Prob.
Factual (QCSBT1)	Model	१६.४०९	१	१६.४०९	०.९३१	०.३४६
	Error	३५२.५४५	२०	१७.६२७		
	Total	३६८.९५५	२१			
Convergent (QCSBT2)	Model	७.६८२	१	७.६८२	१.४२५	०.२४७
	Error	१०७.८१८	२०	५.३९१		
	Total	११५.५००	२१			
Divergent (QCSBT3)	Model	०.१८२	१	०.१८२	०.०७३	०.७९०
	Error	४९.८१८	२०	२.४९१		
	Total	५०.०००	२१			
Evaluative (QCSBT4)	Model	०.१८२	१	०.१८२	०.०५६	०.८१६
	Error	६५.०९१	२०	३.२५५		
	Total	६५.२७३	२१			
Combination (QCSBT5)	Model	४.५४५	१	४.५४५	२.९७६	०.१००
	Error	३०.५४५	२०	१.५२७		
	Total	३५.०९१	२१			
TQCSBT	Model	२२.०००	१	२२.०००	०.३०८	०.५८५
	Error	१४२८.०००	२०	७१.४००		
	Total	१४५०.०००	२१			

तक्ता क्र.२

प्रश्नरचना कौशल्याच्या प्रश्नाच्या प्रकाराच्या घटकानुसार प्रशिक्षणापूर्व प्रश्नरचना कौशल्यसंदर्भात (QCSBT) घटकाचा One way ANOVA सारांश :-

वरील तक्ता क्र.२ नुसार प्रशिक्षणपूर्व प्रश्नरचना कौशल्यसंदर्भातील घटकांचे (QCSBT) परीक्षण हे प्रश्नाच्या विविध प्रकारानुसार ०.०५ स्तरावर सार्थपरिकल्पना क्र.H01 चा त्याग केला आहे.

२. प्रशिक्षणानंतरचे प्रश्नरचना कौशल्यसंदर्भात घटकांचे विश्लेषण (QCSAT)

प्रशिक्षणानंतरचे प्रश्नरचना कौशल्यसंदर्भात घटकांचे विश्लेषण (QCSAT)

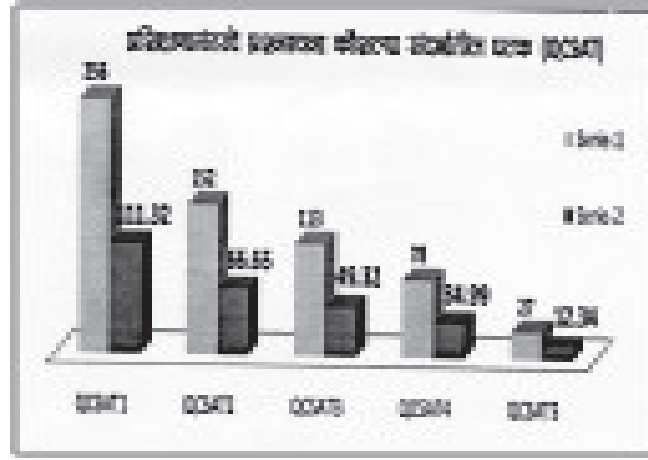
Sr. No	प्रशिक्षणानंतरचे प्रश्नरचना कौशल्यसंदर्भात घटक (QCSAT)	Mean(M)	Std Dev.(SD)
१	QCSAT1	२५६	१११.३२
२	QCSAT2	१५२	६६.६५
३	QCSAT3	११३	४९.३२
४	QCSAT4	७८	३४.९९
५	QCSAT5	२७	१२.३४
६	TQCSAT	६२८	२७४.०३

आकृती क्र.३

प्रशिक्षणानंतरचे प्रश्नरचना कौशल्यसंदर्भातील घटकांचे विश्लेषण (QCSAT)

वरील तक्ता क्र.३ नुसार विद्यार्थ्यांचे प्रशिक्षणानंतरचे प्रश्नरचना कौशल्यसंदर्भातील घटकांचे (QCSAT) मध्यमान (Mean) हे वस्तुस्थिती दर्शक प्रश्न (QCSAT1) हे २५६, एककेंद्राभिमुख प्रश्न (QCSAT2) हे १५२, अनेककेंद्राभिमुख प्रश्न (QCSAT3) हे ११३, मूल्यमापनात्मक प्रश्न (QCSAT4) हे ७८ आणि एकत्रीकरणात्मक प्रश्न (QCSAT5) हे २७ आहे. तर SD हा वस्तुस्थितीदर्शक प्रश्नासंदर्भात (QCSAT) हे १११.३२, एककेंद्राभिमुख प्रश्न (QCSAT2) हे ६६.६५ अनेककेंद्राभिमुख प्रश्न (QCSAT3) हे ४९.३२, मूल्यमापनात्मक प्रश्न (QCSAT4) हे ३४.९९ आणि एकत्रीकरणात्मक प्रश्न (QCSAT5) हे १२.३४ आहे. यावरून तुलनात्मकरीत्या वस्तुस्थितीदर्शक प्रश्न (QCSAT1) संदर्भात मध्यमान (Mean) सर्वात जास्त तर एकत्रीकरणात्मक प्रश्न (QCSAT5) हे सर्वात कमी आढळते.

प्रशिक्षणानंतरचे प्रश्नरचना कौशल्यसंदर्भातील घटकाचे विश्लेषण (QCSAT)

आकृती क्र.३

प्रशिक्षणानंतरचे प्रश्नरचना कौशल्यसंदर्भातील घटकांचे विश्लेषण (QCSAT)

३. विद्यार्थ्यांचे प्रशिक्षणपूर्व (QCSBT) व प्रशिक्षणानंतरचे (QCSAT) प्रश्नरचना कौशल्यसंदर्भातील घटकांचे विश्लेषण

विद्यार्थ्यांचे प्रशिक्षणपूर्व (QCSBT) व प्रशिक्षणानंतरचे (QCSAT) प्रश्नरचना कौशल्यसंदर्भातील घटकांचे विश्लेषण

Sr. No	प्रश्नरचना कौशल्यसंदर्भात घटक	Mean(M)	Std Dev.(SD)
१	प्रशिक्षणपूर्व प्रश्नरचना कौशल्य (QCSBT)	४५४	१९७.१८
२	प्रशिक्षणानंतरचे प्रश्नरचना कौशल्य (QCSAT)	६२८	२७४.०३

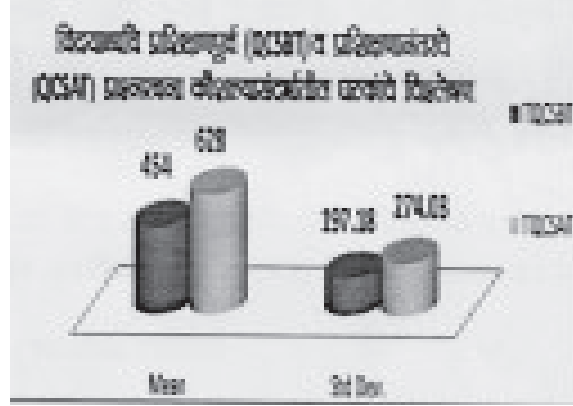
तक्ता क्र.४

विद्यार्थ्यांचे प्रशिक्षणपूर्व (QCSBT) व प्रशिक्षणानंतरचे (QCSAT) प्रश्नरचना कौशल्यसंदर्भातील घटकांचे विश्लेषण

तक्ता क्र.४ नुसार विद्यार्थ्यांचे प्रशिक्षणपूर्व प्रश्नरचना कौशल्याचे (QCSBT) मध्यमान हे ४५४ आणि प्रशिक्षणानंतरचे प्रश्नरचना कौशल्य (QCSAT) ६२८ आहे. तर SD हे प्रशिक्षणपूर्व प्रश्नरचना कौशल्य (QCSBT) हे १९७.१८ आणि प्रशिक्षणानंतरचे प्रश्नरचना कौशल्य (QCSAT) हे २७४.०३

यावरून तुलनात्मकरीत्या विद्यार्थ्यांचे प्रशिक्षणानंतरचे प्रश्नरचना कौशल्याचे (QCSAT) मध्यमान व SD हे जास्त आढळते तर विद्यार्थ्यांचे प्रशिक्षणपूर्व प्रश्नरचना कौशल्याचे (QCSBT) मध्यमान व SD हे कमी आढळते.

विद्यार्थ्यांचे प्रशिक्षणपूर्व (QCSBT) व प्रशिक्षणानंतरचे (QCSAT) प्रश्नरचना कौशल्यसंदर्भातील घटकांचे विश्लेषण

आकृती क्र.४

विद्यार्थ्यांचे प्रशिक्षणपूर्व (QCSBT) व प्रशिक्षणानंतरचे (QCSAT) प्रश्नरचना कौशल्यसंदर्भातील घटकांचे विश्लेषण

★ संशोधनाचे निष्कर्ष :-

वरील विविध तक्त्यांवरून खालीलप्रमाणे निष्कर्ष मांडता येतात.

१. प्रशिक्षणापूर्वी प्रश्नरचनेच्या प्रकारानुसार १. वस्तुस्थितीदर्शक (Factual) २. एककेंद्राभिमुख (Convergent) ३. अनेककेंद्राभिमुख (Divergent) ४. मूल्यमापनात्मक (Evaluative) ५. एकत्रीकरणात्मक (Combination) यांची रचनेची संख्या ही सार्थ आढळली नाही. याचा अर्थ असा आहे की, विद्यार्थी हे प्रशिक्षणापूर्वी विविध प्रकारचे प्रश्न त्यांच्या घटकानुसार मोठ्या प्रमाणावर तयार करण्यासाठी असमर्थ ठरत होते.

२. प्रशिक्षणानंतर प्रश्नरचनेच्या प्रकारानुसार १. वस्तुस्थितीदर्शक (Factual) २. एककेंद्राभिमुख (Convergent) ३. अनेककेंद्राभिमुख (Divergent) ४. मूल्यमापनात्मक (Evaluative) ५. एकत्रीकरणात्मक (Combination) यांची रचनेची संख्या ही सार्थ आढळली नाही. याचा अर्थ असा आहे की, विद्यार्थी हे प्रशिक्षणानंतर विविध प्रकारचे प्रश्न हे त्यांच्या घटकांनुसार मोठ्या प्रमाणावर तयार करत होते.

★ संशोधनाचे उपाययोजना :-

संशोधनातून करण्यात आलेल्या उपाययोजनांचे वर्गीकरण हे पुढीलप्रमाणे करण्यात आले आहे.

१. विद्यार्थ्यांसाठीच्या उपाययोजना :-

१. विद्यार्थ्यांनी वेळोवेळी प्रश्नरचनेचा सराव करावा. जेणेकरून विद्यार्थ्यांना प्रश्नरचनेच्या प्रकारानुसार

उच्च काठिण्यपातळीपर्यंतचे प्रश्न निर्माण करता येतील.

२. विद्यार्थ्यांनी अडीअडचणीच्यावेळी शिक्षकांसोबत प्रश्नरचनेसंदर्भात चर्चा करावी व आपल्या सहकाऱ्यासोबत देखील चर्चा करावी.

२. शिक्षकांसाठीच्या उपाययोजना :-

१. शिक्षकांनी वेळोवेळी आपल्या विद्यार्थ्यांकडून प्रश्नरचनेच्या प्रकारानुसार प्रश्नरचना तयार करून घ्यावी.
२. शिक्षकांनी देखील प्रश्नरचनेच्या प्रकारानुसार गरजेनुसार विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण द्यावे.
३. शिक्षकाने विविध मानसशास्त्रज्ञांच्या सिद्धांतांचा सखोल अभ्यास करून Bloomची Taxonomy समजून घेऊन विद्यार्थ्यांचा बोधात्मक विकास मोठ्या प्रमाणावर होण्यास मदत करावी.

३. पाठ्यपुस्तक मंडळासाठीच्या उपाययोजना :-

१. पाठ्यपुस्तक मंडळाने प्रश्नरचना कौशल्यसंदर्भात शिक्षकांना प्रशिक्षण व विविध हस्तपुस्तिका पुरवाव्यात.
२. पाठ्यपुस्तक मंडळाने सामाजिक शास्त्राच्या पाठ्यपुस्तकात पाठ संपल्यानंतर प्रश्नरचना प्रकारानुसार प्रश्नांची विभागणी करून विविध उदाहरणांची रचना करून द्यावी.

अशाप्रकारे वरीलप्रमाणे उपाय योजना अमलात आणल्यास विद्यार्थ्यांचे प्रश्नरचना कौशल्य वृद्धी होण्यास नक्कीच मदत होईल.

संदर्भ

१. दांडेकर रेणू (२०१३), शिकू या आनंदे, पुणे मनोविकास प्रकाशन.
२. Best, John W Kahn, James, V.2006, Research in Education New Delhi, Prentice Hall of India Pvt.Ltd.
३. Leslie Owen Wilson 1997 Newer Views of Learning Types of Questions Retrieved from www4.uwsp.edu/education/lwilson/LEARNING/quest2.htm retrieved on 10th August 2013.
४. Erickson, H.L. 2007 concept-based curriculum and instruction for the thinking classroom, Thousand Oaks, CA.crowns press.
५. Bloom, B.S.1956, Taxonomy of Education objectives, Handbook-1 the cognitive domain, Newyork David Mckay Co.Inc.

Websites - www.wikipedia.org/wiki/Jean_Piaget

- www.nwlink.com/donclark/hrd/bloom.html

माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा तुलनात्मक अभ्यास

- डॉ.मनोज कांता बोराटे, सातारा, संपर्क - ८२७५६९८८५१

समस्या विधान :-

ग्रामीण भागातील माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

प्रस्तावना :-

विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास साधणे हे शिक्षणाचे सर्वमान्य ध्येय आहे. सर्वांगीण विकासामध्ये शरीर, मन, बुद्धी व आत्मा यांचा विकास अपेक्षित आहे. शरीर, मन, बुद्धी व आत्मा हे सर्व विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे घटक आहेत. परंतु प्रत्येक विद्यार्थी या घटकाच्या बाबतीत भिन्न असतो. त्यांच्या विकासाची सद्यःस्थिती व विकसनक्षमता ही प्रत्येकाच्या बाबतीत भिन्न असते. त्यामुळे एका विशिष्ट पद्धतीने सर्वांचा सारखा विकास साधणे शक्य होत नाही. त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये असलेल्या विविध शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक व आध्यात्मिक क्षमतांच्या प्रकटीकरणाकरिता व विकासाकरिता संधी व मार्गदर्शन उपलब्ध करून देणे हे आवश्यक ठरते. याकरिता त्याच्यात असलेल्या कमतरता माहिती करून घेणे आवश्यक असते. प्रस्तुत संशोधनामध्ये प्रमाणित चाचणीचा उपयोग करून संशोधनाशी संबंधित भावनिक बुद्धिमत्तेच्या बाबतीत विद्यार्थ्यांची सद्यःस्थिती कशी आहे याचा अभ्यास करणे हा हेतू आहे.

पीटर सॉलोव्ही आणि जॉन मायर (१९९९) यांनी भावनिक बुद्धिमत्ता या संकल्पनेचा प्रथम उपयोग केला. भावनिक बुद्धिमत्ता ही भावनांचे संतुलन, परिपक्वता, प्रगल्भता व त्यांची सुयोग्य अभिव्यक्ती यांच्याशी संबंधित आहे. भावनांचे संतुलन म्हणजे धन भावनांचे आधिक्य होय. भावनाची परिपक्वता म्हणजे वय व अनुभवानुसार भावना संयमाने व्यक्त करणे होय. भावनांची प्रगल्भता म्हणजे त्यांची खोली व स्तर समजणे होय.

सैद्धान्तिक पार्श्वभूमी (Historical background)

प्रस्तुत संशोधनासाठी खालील सारणी क्र.१मधून भावनिक बुद्धिमत्तेविषयी तज्ज्ञांची मते मांडली आहेत.

सारणी क्र.१ - भावनिक बुद्धिमत्तेविषयी तज्ज्ञांची मते

अ.न.	सैद्धान्तिक अभ्यासक	सैद्धान्तिक उपयुक्तता	उपयोजन
१	डॅनियल गोलमन (१९९८)	स्वतःच्या व इतरांच्या भावना ओळखण्याची पात्रता याला महत्त्व दिले आहे.	समाजसेवा, परिपाठ, सांस्कृतिक कार्यक्रम.
२	दलीप सिंग	भावनिक संवेदनक्षमता, भावनिक परिपक्वता, भावनिक कार्यकुशलता या घटकांना महत्त्व दिले आहे.	क्रीडा स्पर्धा, प्रात्यक्षिक कार्य.

अ.न.	सैध्दान्तिक अभ्यासक	सैध्दान्तिक उपयुक्तता	उपयोजन
३	पीटर सॅल्होय, जॉन मेयर (१९९७)	भावनांची ओळख, भावनांचा उपयोग, भावना समजून घेणे, त्यांचे व्यवस्थापन करणे यांना महत्त्व दिले आहे.	पालकसभा, मेळावे.
४	जे.फ्रीडमन (१९९८)	विचार, भावना आणि कृती यांना महत्त्व दिले आहे. यासाठी दैनंदिन कामाला महत्त्व दिले आहे.	परिपाठ, प्रार्थना.
५	रेउवेन बार ऑफ	दैनंदिन जीवनातील आव्हाने पेलण्याच्या क्षमतेला महत्त्व दिले आहे.	शालेय शिस्त नियम

संशोधनाचे महत्त्व (Importance Of Present Study) :-

प्रस्तुत संशोधन विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तित्वातील गुणांची ओळख होण्यासाठी व व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी उपयोगी आहे. तसेच व्यक्तिमत्त्व विकासाबरोबरच जीवन अर्थपूर्णपणे जगण्यासाठी आपणाकडे आवश्यक गुण आहेत का हे पाहून त्या गुणांच्या विकासासाठी याचे महत्त्व सांगता येते. जीवनात यशस्वी होण्यासाठी शैक्षणिक बुद्धिमत्तेला भावनिक बुद्धिमत्तेची जोड हवी. यशस्वी जीवनाच्या यशात शैक्षणिक बुद्धिमत्तेचा वाटा केवळ २० टक्के तर भावनिक बुद्धिमत्तेचा ८० टक्के असतो असे तज्ज्ञांचे मत आहे. जीवन जगत असताना चांगल्या गुणांची व कौशल्याची नेहमीच गरज असते म्हणून प्रस्तुत संशोधनात भावनिक बुद्धिमत्तेमधील आवश्यक गुण मुलांकडे आहे का हे पाहणे गरजेचे वाटले या सर्व पार्श्वभूमीवर त्यांचे महत्त्व सांगता येते.

संबंधित संशोधनाचे सिंहावलोकन (Review Of Related Research) :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी पुढील संदर्भ देता येतील. मीना सहेगल (१९९९), तेजस्विनी आहिर (२००९), नयना दुसाने व मोनिका तायडे (२००९) बन्सी बिहारी पंडीत, सुप्रिया जोशी (२००७), या सर्वांनी भावनिक बुद्धिमत्तेबाबतीत संशोधने केली आहेत. त्यांचे सामान्य निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे.

१. विद्यार्थी व विद्यार्थीनींच्या भावनिक बुद्धिमत्तेत भेद दिसून आला.
२. स्वास्थ्य व आरोग्य यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेशी घनिष्ठ संबंध दिसून आला.
३. उच्च भावनिक स्थिरता असणाऱ्या पालकांच्या मुलांमध्येही भावनिक स्थिरतेची पातळी उच्च असल्याने दिसून आले.
४. मुलामुलींच्या बाबतीत भावनिक स्थिरतेत भेद दिसून आला.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives Of Present Study) :-

१. ग्रामीण भागातील माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेच्या सद्यःस्थितीचे मापन करणे.
२. ग्रामीण भागातील माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थी व विद्यार्थिनींच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

गृहीतके (Assumption) :-

१. प्रशिक्षणार्थी विद्यार्थी व विद्यार्थिनींच्या भावनिक बुद्धिमत्तेत भेद दिसून येतो. (सुप्रिया जोशी २००७)

संशोधन प्रश्न (Research question) :-

माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थी व विद्यार्थिनींच्या भावनिक बुद्धिमत्ते फरक असतो का ?

संशोधन पद्धती (Method Of Research) :-

प्रस्तुत संशोधन हे सद्यःस्थितीशी संबंधित असल्याने सर्वेक्षण पद्धतीचा उपयोग केला आहे.

माहिती संकलनाचे साधन (Tools Of Information Collection) :-

प्रस्तुत संशोधनाच्या अभ्यासात पुढील चाचणीचा व मुलाखतीचा उपयोग केला आहे. हे सारणी २ वरून स्पष्ट केले आहे.

सारणी क्र.२ - माहिती संकलनाचे साधन

अ.न.	साधन	रचनाकार	साधन निवडीचे समर्थन
१	भावनिक बुद्धिमत्तामापन चाचणी	अंकल हार्ड, संजोत पेठ यांची मूळची इंग्रजी भाषेतील चाचणी डॉ.सोपान बोराटे व अशोक राऊत यांनी हिंदी भाषेत केलेली आहे.	भाषा, चाचणीतील उपघटकांचा विचार केला आहे.
२	समूह मुलाखत	संशोधकाने मुलाखतीसाठी दहा प्रश्न तयार केले होते.	अधिकची माहिती मिळविणे हा उद्देश होता.

माहिती विश्लेषण पद्धती (Method Of Information Analysis) :-

चाचणीद्वारे मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण खालील संख्याशास्त्रीय साधनांचा उपयोग करून केले आहे. १.शेकडेवारी २.मध्यमान ३.प्रमाण विचलन ४.टी परीक्षण यांचा उपयोग करून माहितीचे विश्लेषण केले आहे.

जनसंख्या (Population) :-

प्रस्तुत संशोधनाच्या अभ्यासाची जनसंख्या ही पुणे जिल्ह्यातील दौंड तालुक्यातील पाटस, वरवंड व कुसेगांव या ग्रामीण माध्यमिक स्तरावर इयत्ता नववीच्या वर्गात शिक्षण घेणारे ६५७ ही संख्या होय.

नमुना निवड (Population) :-

प्रस्तुत संशोधनात दौंड तालुक्यातील पाटस या ग्रामीण भागात माध्यमिक स्तरावर इयत्ता नववीच्या वर्गात शिक्षण घेणाऱ्या एकूण ३७ विद्यार्थ्यांची भावनिक बुद्धिमत्ता चाचणी घेतली.

नमुना निवड पद्धती (Sampling) :-

प्रस्तुत संशोधनाच्या अभ्यासासाठी प्रासंगिक नमुना निवड पद्धतीचा उपयोग केला आहे. जे विद्यार्थी उत्स्फूर्तपणे चाचणी सोडविण्यास तयार झाले त्यांचीच निवड केली.

कार्यपद्धती (Procedure) :-

प्रस्तुत अभ्यासासाठी निवडलेल्या विद्यार्थ्यांना भावनिक बुद्धिमत्ता चाचणी दिली नंतर योग्य सूचना देऊन ती सोडवून घेतली नंतर फलितांची चर्चा पुढीलप्रमाणे केली आहे.

फलिते (Out Come) :-

चाचणीवरून मिळालेल्या माहितीचे अर्थनिर्वचन उद्दिष्टानुसार पुढील सारणीच्या माध्यमातून मांडले आहे.

सारणी क्र.३ - विद्यार्थ्यांची भावनिक बुद्धिमत्तेची सद्यःस्थिती

अ.न.	भावनिक बुद्धिमत्ता पातळी	उच्च पातळी	सरासरी पातळी	निम्न पातळी	एकूण विद्यार्थी
१	विद्यार्थी	३७	००	००	३७
२	शेकडा प्रमाण	१००%	००%	००%	१००%

चर्चा (Discussion) :- एकूण ३७ विद्यार्थ्यांची चाचणी घेतल्यानंतर वरीलप्रमाणे फलिते दिसून आली. यात उच्च पातळीमध्ये ३७ (१००%) सरासरी पातळीमध्ये ० (०%) विद्यार्थी दिसून येतात. निम्न पातळीमध्ये ० (०%) विद्यार्थी दिसून येतात. मुलाखतीतून मिळालेल्या माहितीनुसार अध्यापनाचे सविस्तर विश्लेषण व्हावे. आवांतर वाचन करण्यासाठी वेळ व पुस्तके उपलब्ध व्हावीत व सांस्कृतिक कार्यक्रमासाठी शाळा कमी वेळ देते ही महत्त्वाची माहिती मिळाली. थोडक्यात असे सांगता येते की विद्यार्थ्यांची भावनिक प्रगल्भता वाढण्यासाठी शाळांनी या गोष्टींकडे लक्ष द्यावे.

सारणी क्र.४ - विद्यार्थी व विद्यार्थिनींच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

अ.न.	प्रकार	संख्या	मध्यमान	प्रमाण विचलन	प्राप्त टी मूल्य	टी मूल्य	स्वाधीनता मात्रा	सार्थकता स्तर
१	विद्यार्थी	१८	१२६.०५	६.३१	१.५१	१.६९	३५	०.०५
२	विद्यार्थिनी	१९	११६.५२					

चर्चा (Discussion) :-

वरील सारणीच्या निरीक्षणावरून असे सांगता येते की प्राप्त टी मूल्य १.५१ हे प्रमाणित टी मूल्यापेक्षा कमी असल्याने ते सार्थ नसल्याचे सांगता येते म्हणजे विद्यार्थी व विद्यार्थिनींच्या भावनिक बुद्धिमत्तेमध्ये लक्षणीय फरक नसल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष (Finding) :-

१. ग्रामीण भागातील माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचे उच्च पातळीतील प्रमाण हे अधिक असल्याचे दिसून आले. (सारणी ३ वरून)
२. ग्रामीण भागातील माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेच्या प्रगल्भतेसाठी शाळेने आवांतर वाचनास वेळ व पुस्तके उपलब्ध करून द्यावीत. (सारणी ३ वरून)
३. ग्रामीण भागातील माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थी व विद्यार्थिनींच्या भावनिक बुद्धिमत्तेमध्ये लक्षणीय फरक आढळून आला नाही. (सारणी ४ वरून)

अनुमान (Conclusion) :-

ग्रामीण भागातील माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या भावनिक बुद्धिमत्तेचा व्यापक स्वरूपात अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

मर्यादा (Limitation) :-

१. प्रस्तुत संशोधनात फक्त दोंड तालुक्यातील पाटस गावातील विद्यार्थ्यांची निवड केली होती.
२. माहिती संकलनासाठी फक्त चाचणीचा उपयोग केला आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

- Best, John, Kahan, James (9 ed 2005), "Research in Education, New Delhi: prient hall of Indian private limited
- Buch, M.B.(1988), Fourth survey of Research in Education. New Delhi: Vol-I, II
- Garret, H.E.and woodworth, R.S.(1961) Statistics in Psychology & Education Allied Pacific (pvt.) Ltd. Bombay
- सिंग दलीप (२००८) भावनिक बुद्धिमत्ता एक व्यवसायिक मार्गदर्शन. पुणे : डायमंड पब्लिकेशन.
- डबीर दीपा (२००७) बुद्धिमत्ता आणि सृजनशीलता नागपूर : श्री.मंगेश प्रकाशन.
- पवार, देशपांडे (२००२) व्यक्तिमत्त्व विकास नाशिक:य.च.म.मु.विद्यापीठ.
- नंदनपवार बाबा, सुपारे शंकरराव (२००५) विद्यार्थी गुणवत्ता विकास नाशिक : य.च.म.मु.विद्यापीठ.
- जोशी, सुप्रिया (२००७), पीएच.डी.संशोधन अहवाल "बी.एड् प्रशिक्षणार्थीची भावनिक बुद्धिमत्ता वाढविण्यासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम संप्रेषित करणे व त्याची परिणामकारकता तपासणे." य.च.म.मु.विद्यापीठ, नाशिक.
- स्मरणिका मराठी मानसशास्त्र परिषद पुस्तिका.
- भावनिक बुद्धिमत्ता चाचणी व मार्गदर्शिका

एक अलौकिक राष्ट्रभक्त स्वातंत्र्यवीर सावरकर

- प्रा.डॉ.राजाभाऊ टेकाळे, औरंगाबाद

स्वातंत्र्यवीर विनायक दामोदर सावरकर हे नाव उच्चारताच मान अभिमानाने ताठ होते. छाती गर्वाने फुगते. बाहू स्फुरण पावतात. अंतःकरणात राष्ट्रभक्ती निर्माण होते तर मनात स्वातंत्र्याचा विचार निर्माण होतो. सावरकरांच्या जीवनाचे विविध पैलू होते. ते थोर देशभक्त, प्रसिद्ध वक्ते, मुत्सद्दी राजकारणी, भारतीय जनतेच्या हृदयाचे सम्राट, उत्कृष्ट लेखक, स्वातंत्र्याची ज्योत अंतःकरणात पेटविणारा कवी, महान विचारवंत, सच्चा समाजसुधारक, महान क्रांतिकारकाबरोबरच क्रांतिकारकांचा मुकुटमणी, चिकित्सक इतिहासकार, परखड विज्ञाननिष्ठ आणि स्वातंत्र्याच्या शिल्पकारांपैकी एक होते. सावरकरांचे संपूर्ण जीवन म्हणजे मूर्तिमंत त्याग, कठोर तपश्चर्या, सखोल तत्त्वचिंतन, ज्वलंत राष्ट्राभिमान व दुर्दम्य आशावाद होय. सावरकरांची बुद्धी तल्लख आणि धारणाशक्ती जबरदस्त होती. सध्याच्या भारतातील स्फोटक सामाजिक परिस्थितीतून जात असलेल्या तरुण पिढीला सावरकरांचे जीवन म्हणजे एक महान आदर्श होय.

जीवनचरित्र :-

स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचा जन्म श्रीरामचंद्राच्या पदस्पर्शाने पावन झालेल्या नाशिकजवळच्या 'भगूर' गावी दि. २८ मे १८८३ रोजी झाला. वडील दामोदरपंत हे हळुवार मनाचे कवी व लेखक तर आई राधाबाई धार्मिक वृत्तीची होती. मनाने कोमल आणि कनवाळू असलेल्या मातापित्यांचे संस्कार लहानपणी सावरकरांवर झाले होते. लेखनाची प्रगल्भता आणि उत्तुंग विचारसरणी सावरकरांना वडिलांकडूनच मिळाली होती. मातृछत्र विनायकरावांना फार काळ लाभले नाही.

वयाच्या नवव्या वर्षीच त्यांना मातृवियोग सहन करावा लागला ममताळू मातेबरोबरच वयाच्या सोळाव्या वर्षी पितृवियोगाचे दुःख सहन करणे भाग पडले. लहानपणीच सावरकर व त्यांची भावंड पोरकी झाली होती.

पुण्याच्या फर्ग्युसन महाविद्यालयातून सावरकरांनी बी.ए.ची परीक्षा उत्तीर्ण केली. 'पंडित श्यामजी, कृष्ण वर्मा' यांनी देऊ केलेली 'शिवाजी शिष्यवृत्ती' स्वातंत्र्यवीरांनी मिळविली. या शिष्यवृत्तीसाठी त्या काळी सावरकरांची योग्यता पाहून लोकमान्य टिळक आणि 'काळ' कर्ते शि.म.परांजपे यांनी त्यांची शिफारस केली होती. स्वातंत्र्यवीर सावरकर इंग्लंडला बॅरिस्टर होण्यासाठी गेले खरे, पण तेथेही त्यांनी लंडन येथील 'इंडिया हाऊस' क्रांतिकारकांचा बालेकिल्ला बनविला.

स्वदेशभक्तीचे स्फुल्लिंग :-

शालेय शिक्षणापासूनच विनायकराव देशभक्तीकडे ओढले गेले होते. इ.स. १८९७मध्ये ते माध्यमिक शिक्षणासाठी नाशिकला आले. तिथल्या गणेशोत्सवातूनच त्यांच्या देशभक्तीला प्रारंभ झाला हळूहळू शालेय स्तरावरच त्यांचे वक्तृत्व आणि कर्तृत्व फूलू लागले होते. समययस्क विद्यार्थ्यांचे ते पुढारी बनले होते. १८९७साली चाफेकर बंधूंना रॅड साहेबाच्या हत्येबद्दल शिक्षा झाली. विनायकराव सावरकरांच्या देशभक्तीचा अंगार फुलण्यास ही गोष्ट विशेषत्वाने कारणीभूत झाली. त्या वेळी त्यांनी चाफेकरांच्या या बलिदानावर एक 'फटका' रचला होता.

इंग्लंडमध्ये शिकत असताना 'अभिनव

भारत' या क्रांतिकारक संस्थेला आंतरराष्ट्रीय स्वरूप दिले. स्वातंत्र्यवीरांनी येथे इटलीचा क्रांतिवीर 'जोसेफ मॅझिनो' याचे चरित्र लिहिले. '१८६७ चे स्वातंत्र्य समर' हा महान ग्रंथ त्यांनी येथेच लिहिला. मदनलाल धिंग्रांनी कर्नल वायलीचा वध केला असता केवळ सावरकर त्यांच्या बाजूने उभे राहिले आणि त्यांच्या कृत्यास आपला पाठिंबा व्यक्त केला. सावरकरांनी सेनापती बापटांबरोबर बाँब असलेली पोथी आणि १९ ब्राऊनिंग पिस्तुले हिंदुस्थानात पाठविली. सावरकरांचे बंधू श्री गणेश दामोदर तथा बाबाराव सावरकर आणि नारायण दामोदर तथा बाळाराव सावरकर यांनी त्यांच्या हातात हात घालून हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य संग्रामात उडी घेतली. 'अभिनव भारत'चे एक सदस्य श्री.अनंत लक्ष्मण कान्हेरे यांनी नाशिक येथे सावरकरांनी पाठविलेल्या पिस्तुलाने जिल्हाधिकारी श्री.जॅक्सन याचा वध केला. ब्रिटिश साम्राज्य उलथून पाडण्याच्या कटात सहभागी झाल्याबद्दल आणि जॅक्सन यांच्या खुनाच्या कटाचे नेतृत्व केल्याच्या दोन आरोपाखाली त्यांना अटक करण्यात आली. सावरकरांना अत्यंत गुप्तपणे दि.१ जुलै १९१० यादिवशी 'मोरिया' या बोटीत चढविण्यात आले. त्या बोटीला वाटेत कोणत्याही बंदरात न थांबण्याची आज्ञा होती. सावरकरांवर पहाराही कडक होता. तशाही स्थितीत त्यांनी एक अद्भुत साहस केलेच. फ्रान्सच्या किनार्यावरील मार्सोलिस बंदरात बोट उभी असतानाच त्यांनी तिथल्या पोर्टहोलमधून समुद्रात उडी घेतली. त्यांचे पूर्ण अंग सोलून निघाले असतानाही त्यांनी किनारा गाठलाच, परंतु फ्रान्सने पुन्हा त्यांना ब्रिटनच्या ताब्यात दिले. फ्रांस सरकारने हा प्रश्न हेग येथील आंतरराष्ट्रीय न्यायालयात मांडला. पण त्या न्यायालयाने फ्रान्सला अनुकूल असा निर्णय न देता इंग्रजांना अनुकूल असा निर्णय दिला. सावरकरांना हिंदुस्थानात आणण्यात आले

आणि मुंबई उच्च न्यायालयात तीन न्यायाधीशांच्या मंडळापुढे दोन खटले भरण्यात आले. त्यांना दोन जन्मठेपेची म्हणजे पन्नास वर्षांच्या काळ्या पाण्याची परमावधीची शिक्षा ठोठावण्यात आली.

शिक्षा काळ्या पाण्याची :-

पन्नास वर्षांची शिक्षा भोगण्यासाठी सावरकरांना डोंगरी, भायखळा, ठाणे इत्यादी कारागृहातून अंदमानात नेण्यात आले. प्रत्यक्ष मृत्यूच्या जबड्यातच सावरकरांनी प्रवेश केला. सावरकरांना आत घेऊन अंदमानाचे ते भव्य कारागृह बंद झाले. तेथे त्यांना सर्वप्रथम कोठडीबद्ध करण्यात आले आणि पराकोटीचा अपमान, हालअपेष्टा आणि कष्टप्रद जीवनास प्रारंभ झाला. कारागृहाचे अधिकारी त्यांच्याकडून छिलका कुटण्याचे, काथ्या वळण्याचे व कोलू फिरविण्याचे अशी वेगळी अती कष्टाची कामे करवून घेत. सतत दहा वर्षे त्यांनी अशा नरकतुल्य यातना सहन केल्या. या नरकयातनामय जीवनातही सावरकरांमधील कवी, लेखक, देशभक्त व कार्यकर्ता जिवंत होता. ५० वर्षांच्या शिक्षेने निराश न होता त्यांची सदसद्विवेक बुद्धी आणि कार्यकर्तृत्व जिवंत राहिले. छिलका कुटता कुटता, काथ्या वळता वळता आणि कोलू पिसता पिसता सावरकरांनी विविध कार्याला अंदमानाच्या तुरुंगात प्रारंभ केला.

सर्वप्रथम त्यांनी राजकीय आणि इतर बंदिवांनाचे शिक्षण हाती घेतले. अडाणी, निरक्षर, चोर, दरोडेखोर यांना साक्षर करून त्यांच्यात देशप्रेमाची, स्वातंत्र्याची ज्योत त्यांनी प्रज्वलित केली. स्वराष्ट्र, स्वधर्म आणि स्वजातीचा अभिमान त्यांच्यात निर्माण केला. अशा रीतीने सावरकरांनी बंदिवांनाच्या शिक्षणासाठी अथक परिश्रम घेऊन त्यांची बौद्धिक, मानसिक आणि आत्मिक उन्नती घडविली. सावरकरांनी अंदमानात दुसरे महत्त्वाचे कार्य शुद्धीकरणाचे केले. धर्मातराला तुरुंगात बंदी

असल्याचे त्यांनी तेथील तुरुंग अधिकाऱ्याच्या नजरेस आणून दिले होते. धर्मांतर केलेल्यांना त्यांनी धाक न दाखविता मतपरिवर्तनाद्वारे हिंदू धर्मात घेतले. सावरकरांनी हिंदू समाजातील जातीय, प्रांतीय, पंथीय भेद नष्ट करून, त्यांच्यातील मतभेद दूर केले. त्यांना एकता, संघटना व सामर्थ्याचा प्रेरक महामंत्र दिला. तेथेच त्यांनी हिंदी ही हिंदुस्थानची राष्ट्रभाषा आणि देवनागरी ही लिपी या महान तत्त्वाचा प्रचार केला. तुरुंगातील कैद्यांचे मानसिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तन त्यांनी घडविले.

सामाजिक कार्य :-

इ.स.१९२४साली वयाच्या ४१व्या वर्षी बंधमुक्त होऊन सावरकर रत्नागिरीस आले. ते पुढे साडेसतरा वर्षे रत्नागिरीतच राहिले. काही वेळा मुंबई सरकारच्या अनुमतीने त्यांना निश्चित काळासाठी जिल्ह्याबाहेर जायला मिळत असे. सावरकरांना राजकीय कार्य करण्यास बंदी होती, म्हणून ते स्वस्थ बसले नाहीत. त्यांनी समाजसुधारणेचे कार्य हाती घेतले. सर्वप्रथम त्यांनी हिंदू समाजाने सप्तशृंखला म्हणजेच वेदोक्त बंदी तसेच व्यवसाय, स्पर्श, सिंधु, शुद्धी, रोटी व बेटांबंदी तोडायला हव्यात हे पटवून दिले. रत्नागिरीच्या सार्वजनिक जीवनातून सावरकरांनी अस्पृश्यता व रोटी बंदी या गोष्टीचे उच्चाटन केले. लिपी शुद्धी व भाषा शुद्धी यांचे आंदोलन उभारून राष्ट्रभाषेचा व राष्ट्रलिपीचा प्रश्न सोडविण्यासाठी मार्गदर्शन केले. १९३७च्या मे महिन्यात सावरकरांवरील सर्व निर्बंध रद्द होऊन ते पूर्ण स्वतंत्र झाले. कोणत्याही पक्षात न जाता 'हिंदुत्व हेच भारताचे राष्ट्रीयत्व' या सिद्धान्तावर अढळ श्रद्धा ठेवून त्यांनी हिंदू महासभेत प्रवेश केला आणि हिंदू महासभेद्वारे वैध व सनदशीर मार्गाने राजकारण केले.

विज्ञाननिष्ठता :-

सावरकरांनी संत, महंत, गुरू अंगारे,

धुपारे, प्रसाद इत्यादी बुवाबाजीवर घणाघाती टीका केली. 'मंत्रबळे यंत्रबळे' हा त्यांचा निबंध प्रसिद्धच आहे. अंधश्रद्धा, पोथीबद्ध व धर्माळू समाजावर त्यांनी टीका केली. वेद, उपनिषदे, श्रुती, स्मृती हे वंदनीय ग्रंथ आहेत, परंतु त्यातील प्रत्येक गोष्ट जशीच्या तशी सारासार विचार न करता आचरणात आणणे चुकीचे आहे असे त्यांनी सांगितले. देवीचा रोगी बरा होण्यासाठी बकरे कापणे, पैसे देणे, बोटे बुडू लागली असताना 'मंडूक सुक्त' जपणे, पाऊस पडावा म्हणून यज्ञ करणे, इमारत बांधत असताना वास्तुशास्त्राप्रमाणे ती अचूक न बांधता वास्तुशांती करणे, भूमीपूजन करणे, आढे पूजणे, नदीवर पूल बांधत असताना अनुष्ठानाला ब्राह्मण लावणे, चरख्यावर कापड तयार करून कापड गिरण्या बंद पाडण्याची इच्छा करणे इत्यादी गोष्टीवर त्यांनी कडाडून टीका केली. गाईला माता मानणे किंवा देव मानणे म्हणजे धर्मभोळेपणाचा व अंधश्रद्धेचा कळस आहे असे ते समजत. त्यांच्या मतानुसार गाय एक अत्यंत उपयुक्त पशू आहे. प्रत्यक्षनिष्ठ व प्रयोगश्रम असा विज्ञानधर्म हाच सर्वश्रेष्ठ धर्म होय असे सावरकरांचे प्रामाणिक मत होते. विज्ञाननिष्ठतेमुळेच त्यांना पुनर्जन्म, पूर्वजन्म, कर्मवाद इत्यादी गोष्टी मान्य नव्हत्या.

आत्मार्पण :-

सावरकरांना हळूहळू आपले शरीर जीर्ण होत चालले आहे याची जाणीव झाली. मृत्यूने येऊन आपल्यावर झडप घालण्यापूर्वीच आपण त्याच्यापुढे उभे ठाकणे हेच शक्य आहे असे त्यांच्या मनाने घेतले. संत ज्ञानदेव, समर्थ रामदास, चैतन्य महाप्रभू, एकनाथ महाराज हे स्वतः होऊन मृत्यूला कवटाळायला गेले होते हे त्यांना माहीत होते. तोच मार्ग आपणही स्वीकारावयाचा असे त्यांनी ठरविले म्हणून कोणाकडेही वाच्यता न करता त्यांनी आपल्या देहविसर्जनाचा कार्यक्रम आखला व तो

पार पाडला. त्यांनी प्रथम औषधोपचार बंद केले. ठरल्या दिवशी अन्न घेणे बंद केले आणि शेवटी पाणीही वर्ज्य केले. अखेरीस शेवटी २६ फेब्रुवारी १९६६ रोजी स्वतः होऊन काळाच्या स्वाधीन झाले. प्रखर

राष्ट्रवादी, विज्ञाननिष्ठ, सामाजिकदृष्ट्या प्रगत, बुद्धिवादी समाजाचे स्वप्न पाहणारा, अलौकिक राष्ट्रभक्त हिंदुस्थानात पुन्हा होईल की, नाही याबद्दल शंका आहे. अशा राष्ट्रभक्ताची आज देशाला गरज आहे.

तारीख

एप्रिल महिन्यातील दिनविशेष

- १ - भारतीय रिझर्व बँकेची स्थापना (१९३५)
- ३ - राकेश शर्माने रशियन अंतराळयान सोयुझ-टी ११ मधून अंतराळात प्रवास केला (१९८४)
- ५ - राष्ट्रीय सागरी दिन, भारत स्काऊट्स गार्ड्सची स्थापना (१९४९)
- ७ - जागतिक आरोग्य दिन (१९४८ पासून) जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) ची स्थापना
- ८ - अग्निशमन दिन
- ११ - अग्नि - २ या संपूर्ण भारतीय बनावटीच्या क्षेपणास्त्राची यशस्वी चाचणी (१९९९)
- १२ - अंतराळवीर युरी गागारिन अवकाशात जाणारा पहिला मानव ठरला (१९६१)
- १३ - 'निशांत' या स्वयंचलित विमानाची यशस्वी चाचणी
- १५ - विनोबा भावेंनी 'भूदान' चळवळीला प्रारंभ केला (१९५०)
- १६ - बोरीबंदर ते ठाणे दरम्यान भारतीय रेल्वे प्रारंभ (१८५३)
- १८ - जागतिक वारसा/वतन दिन, क्रांतीवीर तात्या टोपे यांना फाशी (१८५९) क्रांतीकारक दामोदर चाफेकर यांना फाशी (१८९८)
- २१ - प्रशासकीय सेवा दिन
- २३ - जागतिक ग्रंथ हक्क दिन
- २४ - विक्रमादित्य भारतरत्न सचिन तेंडुलकर जन्मदिन (१९७३)
- २७ - वैमानिकरहित लक्ष्यभेदी विमान 'लक्ष्य'ची चांदीपूर (ओडिसा) येथे यशस्वी चाचणी (२००३)
- २९ - चित्रकार राजा रविवर्मा - जन्मदिन (१८४८), जागतिक बेडूक संरक्षण दिन
- ३० - जन्मदिन - 'भारतीय चित्रपट सृष्टीचे जनक' दादासाहेब फाळके (१८७०)

संकलक - श्री.अजित पंडित

गणित झालं 'हायटेक'। अवघड सोपे झाले हो।

- श्री.अजय महादेव काळे, सांगली, संपर्क - ९९२१६८९४६८,

- श्री.एन.डी.पाटील, सांगली, संपर्क - ९९७५१२२७२७,

गणित म्हटले की भल्याभल्यांच्या अंगावर काटा येतो. आकडेमोड करता करता अनेकांना घाम फुटतो. विद्यार्थिदशेत तर गणित हा विषय इतर विषयांच्या तुलनेने अवघड वाटतो. पण त्याच्या भावी आयुष्याच्या दृष्टीने गणितास अनन्यसाधारण महत्त्व असते. हाच धागा पकडून जिल्हा परिषद शाळा, दहिवडी, ता.तासगांव जि.सांगली या शाळेतील श्री.एन.डी.पाटील व मी श्री.अजय काळे आम्ही दोघांनी यु ट्यूबवर 'ajay kale-Tech Guru' नावाने चॅनेल सुरु करुन 'गणित हायटेक केले आहे.

आम्ही दोघेही बालपणापासून वर्गमित्र, प्रशासकीय बदलीने जि.प.शाळा दहिवडी येथे एकत्र आलो. दोघांनाही नावीन्याचा ध्यास, सातत्याने वेगवेगळे प्रयत्न करण्याची सवय आणि या प्रबळ इच्छेतून आपल्या जि.प.शाळेच्या विद्यार्थ्यांना संगणक शिक्षणाची ओळख व्हावी या हेतूने सन २००९मध्ये लॅपटॉपची खरेदी केली.

आपापल्या वर्गानुसार विषयानुसार व्हिडीओ, पी.पी.टी. यांचा संग्रह केला. स्व:निर्मिती केली. सातत्याने याचा वापर केल्याने यातील कौशल्य वाढले.

डिजीटल क्रांतीच्या प्रसाराने शहरी भागात नेटच्या मिळणाऱ्या सोयी आता ग्रामीण भागातही उपलब्ध होऊ लागल्या आहेत. डिजीटल क्रांतीचा वेग झपाट्याने वाढला. यातच आमच्या तासगांव पंचायत समितीचे गट शिक्षणाधिकारी श्री.प्रदीपकुमार कुडाळकर व शिक्षण विस्तार अधिकारी श्री.प्रकाश कांबळे यांनी 'संगणक क्रांती'वर भर दिल्याने शिक्षकांच्या प्रचलित

दृष्टिकोनात बदल होऊन लॅपटॉप, टॅब, स्मार्ट फोन यांचा वापर करण्याची आवड निर्माण झाली. याचे महत्त्व समजल्याने संगणक क्रांतीच्या प्रसाराचा वेग वाढला.

उपक्रमाची कल्पना कशी सुचली?

श्री.एन.डी.पाटील यांना 'गणित अध्यापनाचा' १५ वर्षांचा अनुभव व बालपणापासून असलेली गणितावरील पकड तर मला तंत्रज्ञानातील प्रचंड आवड एकाची जिल्ह्याला गणिततज्ज्ञ म्हणून ओळख तर माझी तंत्रस्नेही म्हणून.

असेच एकदा श्री.पाटील यांनी प्रशिक्षणादरम्यान एक घातांकाच्या नियमांची सी.डी.खरेदी केली. ती शाळेत विद्यार्थ्यांना प्रोजेक्टरवर दाखविली. नंतर काही दिवसांनी जेव्हा घातांकाच्या नियमांची उजळणी करताना, मुलांच्यातील उत्तरे देण्याच्या, लिहिण्याच्या पद्धतीत झालेला बदल त्यांच्या लक्षात आला. हे असे कसे झाले? याचा पडताळा घेतला तेव्हा लक्षात आले की, आपण सी.डी.दाखवली होती त्याचा हा परिणाम आहे.

ही घटना त्यांनी मला बोलून दाखवली तेव्हा दोघांच्या चर्चेतून असे ठरले की, असे घटक निवडूया व त्याचे व्हिडीओ तयार करुन ते शाळेच्या संगणकावर सेव्ह करुन ठेवू व गरज पडेल तेव्हा मुलांना दाखवू. पारंपरिक पद्धतीने शिकविणे, त्याच त्या वद्द्या, पुस्तके वापरणे यापेक्षा स्वतः सहभागी असलेले व्हिडीओ पाहणे हे मुलांना खूप आवडू लागले. मुलांचा उत्साह वाढला. मुले आनंदून गेली. पण याला मर्यादा होत्या. कारण याला वेळापत्रकाचे,

शालेय वेळेच बंधन यायचे. असा कोणता मार्ग आहे की, विद्यार्थ्यास हवे तेव्हा त्यास हे शैक्षणिक व्हिडीओ उपलब्ध होतील. यातून मी यु ट्यूब ही संकल्पना सुचवली त्याचा अभ्यास केला, तंत्रस्नेही शिक्षकांशी चर्चा केली. आणि कल्पनेत असणारी यु ट्यूब चॅनेलची संकल्पना Tech-Guru या नावाने सत्यात उतरवली! आणि चॅनेल सुरु झाले.

‘केल्याने होत आहे, रे आधी केलेची पाहिजे’ अशी म्हण आहे. ही म्हण सार्थ ठरवण्याचे काम सुरु झाले. हे समजताच आमच्या गटशिक्षणाधिकारी श्री.प्रदीपकुमार कुडाळकर साहेबांनी आमच्या उपक्रमाची माहिती घेतली आणि चॅनेलचे पाहिले सबस्क्रायबर होण्याचा मान पटकावला. यास तालुक्यातील शिक्षणक्षेत्रातील सर्व अधिकारी व शाळेतील सर्व सहकारी यांचे सहकार्य व प्रेम मिळाले.

Ajay kale-Tech Guru चॅनेलवर काय पाहाल?

गणितसारखा अवघड विषयही माहिती व तंत्रज्ञानाचा वापर करून सोप्या पद्धतीने श्री.एन.डी.पाटील यांनी सांगायची तर याचे मोबाईलवर शूटिंग करून त्याचे संकलन करून अपलोड करण्याचे काम मी स्वीकारले.

गणितातील नियम, सूत्रे पाठ करून घेण्यापेक्षा हे नियम तयार कसे झाले हे सांगणे महत्त्वाचे आहे. यातूनच -

१. ‘१’ ही संख्या संयुक्त व मूळ का नाही?
आपण संख्याज्ञानात सम-विषम, मूळ संयुक्त इत्यादी

पाठांतर करून घेतो पण ‘१’ ही संख्या संयुक्त किंवा मूळ का नाही? हे सांगणारा व्हिडीओ पाहा.

२. पाढे पाठ करणे भागाकार क्रियेसाठी महत्त्वाचे असते पण एकूण १७ वर्षांच्या सेवेमध्ये असे जाणवले की, मुलांचे २ ते १०चे पाढे पाठ असतात पण पुढचे विसरतात. यावर उपाय म्हणून २ ते १० च्या पाढ्यांचा वापर करून कोणताही पाढा ‘**कसा करणार पाढा झटपट**’ हा व्हिडीओ पहा.

३. त्रिकोणाच्या क्षेत्रफळात $1/2$ च का घेतले जाते?

४. अपूर्णाकाचा लहान-मोठेपणा पाहण्यासाठीची सर्वकष पद्धती.

५. वर्तुळाची उदा.सोडवताना ‘ग’ (पाय)ची किंमत $22/7$ किंवा ३.१४च का घेतात.

६. कोणत्याही संख्येचे विभाजन किती असतात?

यासारखे घटक निवडून त्याचा सखोल अभ्यास करून अत्यंत सोप्या पद्धतीने समजेल अशा रीतीने सांगतानाचे व्हिडीओ शूट केले व त्यावर योग्य ते संस्कार करून ते सर्वांना उपलब्ध व्हावेत यासाठी या यु ट्यूब चॅनेलवर अपलोड केले आहे. माहितीसाठी खालील लिंक पाहा व अनुभूती घ्या. या उपक्रमाचे सर्व स्तरातून कौतुक होत आहे. अनेक कार्यक्रमांत श्री पाटील व मला बोलावून आमचा उपक्रम समजावून घेतला जात आहे. आता जि.प.शाळा दहिवडीचे चॅनेल हे तासगांव तालुक्याचे आपले चॅनेल बनले आहे.

आपल्या या Youtube चॅनेलवर कसे जाल?

Youtube - ajaykale - tech guru -

अवश्य भेट द्या आवडल्यास Subscribe करा -

आपल्या प्रतिक्रिया Tech Guru या यु-ट्यूब चॅनेलवर किंवा

Email_id-kajay1877@gmail.com वर कळवा.

जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा दहिवडी, ता.तासगाव

आमच्या ajay kale - Tech Guru या Youtube चॅनेलवर काय पहाल ?

१. त्रिकोणाच्या क्षेत्रफळामध्ये १/२ च का घेतले जाते ?

२. अपूर्णाकाचा लहान मोठेपणा पाहण्यासाठी सर्वकष एकच नियम

३. वर्तुळाची उदाहरणे सोडविताना 'π'ची किंमत २२/७ किंवा ३.१४ का घेतात ?

४. १ ही संख्या मूळ किंवा संयुक्त का नाही ?

५. आपल्या शाळेतील साधा TV किंवा Projector स्मार्ट कसा बनवाल ?

६. कोणत्याही संख्येचे विभाजक किती असतात ?

महाराष्ट्र भारतीय शिक्षण मंडळ आयोजित
राज्यस्तरीय शैक्षणिक स्पर्धा व पुरस्कार २०१७-१८
विजयी स्पर्धकांची यादी मे - २०१८च्या अंकात
जाहीर केली जाईल.

तसेच पुरस्कार व शिर्षक-वितरण समारंभ
जून महिन्यात आयोजित केला जाणार आहे ह्याचीही नोंद घ्यावी.

राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार

- डॉ. देवानंदा पी. सांखला, जळगाव, संपर्क - ९४२३४८८०६४/९४२२७७६७०२

पूर्वीच्या काळी पशूप्रमाणे जीवन व्यतीत करणारा आदिमानव आणि आज अंतराळात वास्तव्य करण्याचे स्वप्न पाहणारा सर्वशक्तिमान मानव ह्यांच्यात अक्षरशः जमीन-अस्मानचे अंतर पडण्याचे कारण आहे शिक्षण. शिक्षणामुळे मानवाने सर्व विश्वात आपले श्रेष्ठ स्थान निर्माण केले. त्याचा पशूतून मानवात विकास झाला असे हे शिक्षण महात्मा गांधीजींच्या मते, व्यक्तीच्या शारीरिक-मानसिक-आध्यात्मिक अंगामधील उत्कृष्टतेचा विकास आणि अभिव्यक्ती आहे. 'साधी राहणी-उच्च विचारसरणी' याचे उत्कृष्ट उदाहरण गांधीजी होते. स्वातंत्र्यसंग्रामात अहिंसेचा मार्ग जोपासणारी, सत्याचा आग्रह धरणारी, भारतमातेच्या स्वातंत्र्यासाठी तळमळणारी, विकसित भारताची स्वप्ने पाहणारी, मानवकल्याणासाठी न्युक्लिअर वॉरपासून संरक्षण करून शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी विश्वप्रेमाचा आग्रह धरणारी एक अद्वितीय आगळीवेगळी अलौकिक व्यक्ती म्हणजे भारताचे सौभाग्य-राष्ट्रपिता महात्मा गांधी होय.

महात्मा गांधीजींचा सर्व शक्तिमान परमेश्वर, सत्य, अहिंसा, प्रेम यावर पूर्ण श्रद्धा व प्रेम होते. त्यांचे संपूर्ण जीवन सत्याचे प्रयोग होते. ते अहिंसेला सकारात्मक दृष्टिकोन आणि निर्भयता-स्वार्थत्याग-परिश्रम हे त्याचे पैलू मानत. त्यांनी आपले हक्क सत्याग्रहाचे अस्त्र वापरून अहिंसेच्या मार्गानी मिळवून जगाला दाखवले.

गांधीजी 'मानवता' हाच एकमेव धर्म मानत. "वैष्णवजन तो तेणे कहिये जो पीड परायी जाणे रे" हे त्यांचे भजन म्हणजे सर्व मानव जातीला एकत्र आणण्यासाठी दिलेली साद होती. सर्व

मानवामध्ये एकाच परमात्म्याचा अंश विद्यमान असल्यामुळे बंधुभावनेच्या स्वभावातून सर्वांचे हित साधण्याचा आग्रह ते करत.

महात्मा गांधीजींच्या मते शिक्षण म्हणजे केवळ साक्षरता नव्हे तर आत्मा व मन यांचा परिपूर्ण विकास करून व्यक्तीमधील सर्वोत्कृष्ट गुणांची अभिव्यक्ती होणे हे शिक्षण आहे. त्यांनी केवळ बौद्धिक विकासावर भर न देता व्यक्तिमत्त्व विकासाच्या सर्व घटकांवर भर दिला. 'हॅन्ड-हेड-हार्ट' ह्या तीन एचच्या कल्पनेद्वारे ज्ञानात्मक भावात्मक आणि क्रियात्मक या तिन्ही पातळीवरील विकासाचे महत्त्व विशद केले. त्यांच्या मते शिक्षण म्हणजे शारीरिक-मानसिक-भावनात्मक-बौद्धिक-नैतिक-आध्यात्मिक-सौंदर्यात्मक अंगाचा विकास आहे.

शिक्षण ही केवळ ज्ञान मेंदूत कोंबण्याची प्रक्रिया नसून, सर्व ज्ञानेंद्रियांचा योग्य वापर करून स्वावलंबी बनण्यासाठी उदरनिर्वाहाचे योग्य साधन प्राप्त करून देण्याची प्रक्रिया आहे. भारतासारख्या गरीब, विकसनशील, जास्त लोकसंख्या असलेल्या देशातील प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःच्या पायावर उभे राहता यावे असे शिक्षण देण्याचा त्यांचा आग्रह होता.

संस्काराचे महत्त्व ओळखून शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक-नैतिक-आध्यात्मिक मूल्यांचा संस्कार विकसनशील बालकावर झाला नाही तर साक्षर राक्षस निर्माण होण्याचा धोका सांगितला. शिक्षण हे शोषणाचे साधन होऊ नये म्हणून विविध मार्ग दाखवले. सत्य हा माझा देव व अहिंसा हाच माझा धर्म ही त्यांची उक्ती आध्यात्मिक-

नैतिक-धार्मिक-सामाजिक एकवाक्यता दाखवते. आजचा सुशिक्षित माणूस पदोपदी भंगला जात आहे. व्यक्ती-कुटुंब-समाज प्रत्येक पातळीवर वेगळा वागत व भासत आहे, त्यात विसंगती आहे. त्यामुळे साक्षर-सुशिक्षित माणूस हा बिनचेहऱ्याचे भूत, उपभोक्त्याचा राक्षस बनत चालला आहे. जीवनमूल्यांच्या संस्कारातून शिक्षणाची फारकत होऊ नये असे ते नेहमी सांगत.

निरक्षरतेपेक्षा अज्ञान ही खेदाची व शरमेची गोष्ट मानून त्यांनी प्रौढ. शिक्षणाचा खास कार्यक्रम दिला. दिवसभर काम करून थकलेल्या प्रौढांना क-का-की शिकवणे हे चुकीचे लोकशिक्षण आहे ते टाळून त्यांना जीवनोपयोगी ज्ञान द्यावे.

शंकराचे वाहन जसे नंदी तसे नवसमाज निर्मितीचे वाहन म्हणजे शिक्षण! शंकरशिवाय नंदी म्हणजे नुसता बैल! केवळ कृतिप्रधान अध्ययन-अध्यापनाचे एकतंत्र म्हणून हे नवशिक्षण स्वीकारल्यामुळे, सामाजिक नवनिर्मितीच्या साध्याची विस्मृती झाल्यामुळे; हे साधन निव्वळ बैलोबा होत चालले म्हणून त्याला त्याचा विरोध होता.

महात्मा गांधींनी भारतात सर्वोदय समाजाच्या निर्मितीसाठी, आधी केले आणि मग सांगितले असे आचरणात आणले. खानदानी गर्भश्रीमंत असूनही, त्यात लाथ मारून ते सर्वसामान्यांसोबत त्यांच्यातील एक बनून आयुष्यभर राहिले. त्यामुळेच ते युगपुरुष म्हणून अमर झाले. भारताचे राष्ट्रपिता झाले. एका कर्त्या-कर्तबगार पित्याप्रमाणे त्यांनी प्रत्येक भारतवासीयाची काळजी केली. भारताची तत्कालीन परिस्थिती लक्षात घेऊन, बेकारीच्या संभाव्य समस्यांची दखल घेऊन, कुशल मनुष्यबळाची गरज ओळखून, अत्यंत महत्त्वाकांक्षी, उपयुक्त योजना मांडणारे महात्मा गांधी भारतीयांना एका दीपस्तंभाप्रमाणे मार्गदर्शक होते. ते थोर विचारवंत. द्रष्टे महापुरुष होते. महात्मा गांधीजींसारखा महान व खंदा नेता स्वातंत्र्यलढ्याला लाभला म्हणून आपला देश स्वतंत्र झाला. विख्यात विज्ञान संशोधक अल्बर्ट आईन्स्टाइन म्हणतात 'असा हा आपल्यासारखाच हाडामांसाचा माणूस या पृथ्वीतलावर होऊन गेला याच्यावर भावी पिढ्यांचा कदाचित विश्वास बसणार नाही इतके ते महान होते.'

**महाराष्ट्र भारतीय शिक्षण मंडळाच्या प्रकाशन विभागाची
विक्रीस उपलब्ध असलेली पुस्तके**

नाव	किंमत	नाव	किंमत
१) धर्मपाल साहित्य	२२००/-	२) शिक्षा की राजनिती	१००/-
३) मूल्य शिक्षा	२००/-	४) संगठन गढे चलो	२५/-
५) संत, समाज, शिक्षण	१२५/-	६) धर्मपाल ग्रंथावली	१५/-
७) एक अभिनव शैक्षणिक प्रयोग सिंहावलोकन	१२०/-	८) भारतीय शिक्षण विचार	१३०/-
९) भारतीय मानसशास्त्र	३००/-		

(Proceedings Of Nurturing The Whole Being For 21st Century-
Exploring Bharteeya Psychology)

१०) सर्वासाठी सुलभ गणित १३०/-

★ पुस्तके खरेदीच्या संदर्भात कार्यालयाशी संपर्क साधावा.

★ संपर्क - ०२२-२८६९९५०३/२८६९९०८/८२९९३३८९८७

मूल्यशिक्षणाची आवश्यकता

- प्रा.शोभा संग्राम पाटील, सातारा, संपर्क - ९७३०४८८६३३

मूल्य हा वैयक्तिक जीवन जगण्याचा व शिक्षणाचा मूळ आधार आहे. मूल्ये ही जन्मदत्त नसतात तर व्यक्ती ज्या परिस्थितीत वातावरणात वाढते, जे अनुभव तिला प्राप्त होतात; त्यातून व्यक्तीच्या ठिकाणी मूल्यांची जाणीव निर्माण होते व या जाणिवेतून व्यक्तिपरत्वे मूल्याधिष्ठित वर्तन केले जाते. जे सर्वासाठी म्हणजेच समाजासाठी, देशासाठी चांगले योग्य हितकारक अशा सर्व गोष्टींचा मूल्यांमध्ये अंतर्भाव होतो. समाजामध्ये आजकाल एकीकडे दिसणारी प्रचंड भौतिक सुबत्ता, डोळे दिपवून टाकणारे शस्त्रांचे शोध आणि दुसऱ्या बाजूला दिसणारे संघर्षाचे युद्धाचे असुरक्षिततेचे दारिद्र्याचे विफलतेचे विदारक दृश्य आपल्याला विचारप्रवण करते. माणसाच्या जडणघडणीमध्ये त्याला मानवापासून माणूस म्हणून घडविण्यामध्ये मूल्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. 'Man is the only animal who shapes his destiny' स्वतःचे भाग्य स्वतः घडविणारा जीवसृष्टीतील एकमेव प्राणी म्हणजे माणूस. या त्याच्या वेगळेपणामुळे एक आगळावेगळा प्राणी म्हणून त्याला ओळखले जाते. त्याचे हे वेगळेपण कशामुळे बरे त्याला प्राप्त होते? त्याच्या उत्तरासाठी जी पर्यायी उत्तरे मिळतात. त्यामध्ये प्रामुख्याने मूल्ये येतात. मानवी जीवनास सात्त्विक करणारी तात्त्विक बाब म्हणजे मूल्य. मूल्ये मनाला सशक्त करतात. वर्तनाला इष्ट वळण लावतात. मनावर व वर्तनावर इष्ट नियंत्रण ठेवतात. मनाला व वर्तनाला इष्ट दिशेने प्रयत्नशील ठेवतात आणि वरील सर्व मूल्ये वर्तनातून व्यक्त होतात. समाजात वावरत असताना आपल्याला आपल्या वर्तनातून मूल्ये व्यक्त करायची असतात.

आज आपल्या देशात भ्रष्टाचार, अनाचार, स्वार्थाधता, काळाबाजार आणि हिंसाचार यांचा सार्वत्रिक संचार प्रत्येक सुजाण नागरिकाला अस्वस्थ करताना दिसतो. देश स्वतंत्र होण्यापूर्वी परकीय सत्ता देशवासीयांना लुटत होत्या. आता देशवासीयच एकमेकांना लुटत आहेत. दुसरीकडे देशापुढे पर्यावरण संतुलन समस्या, प्रदूषण, वाढती बेकारी, वाढती लोकसंख्या, विविध सामाजिक प्रश्न अशा अनेक समस्या आहेत. एकत्र कुटुंब पद्धतीचा न्हास होत आहे. आईवडील नोकरीस किंवा इतर व्यवसायाच्या निमित्ताने घराबाहेर असतात. मुलांच्या या संस्कारक्षम वयात त्यांच्यावर संस्कार कसे होणार? अर्थातच हे कार्य शाळेला करावे लागण्याची वेळ आली आहे. संस्कारासाठी व मूल्यविकासासाठी शाळेशिवाय दुसरा पर्याय आता उरला नाही. शिक्षणच साऱ्या मानवजातीला तारक ठरणार आहे.

शिक्षणाचा केंद्रबिंदू विद्यार्थी तर शिक्षणाचा आत्मा शिक्षक आहे. एकूणच शिक्षण प्रक्रियेत शिक्षकाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. शिक्षणाची प्रक्रियाच शिक्षकांच्या सक्रिय सहभागाशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही. विद्यार्थ्यांच्या भावी आयुष्याचा आणि जीवनाचा विकास साधण्याचे काम शिक्षकांमार्फत शिक्षण प्रक्रियेतून केले जाते. शिक्षक हा विद्यार्थीपरायण असावा, विद्यार्थी हा शिक्षकपरायण असावा शिक्षक आणि विद्यार्थी हे दोघे ही ज्ञानपरायण असावेत आणि शेवटी ज्ञान हे सेवापरायण असावे असे विनोबांनी सांगितले आहे. शिक्षणक्षेत्रात नैतिक मूल्यांच्या शिक्षणाची आज गरज निर्माण झाली आहे. शासनाने शिक्षणाचे खासगीकरण केले पण शिक्षणाच्या खासगीकरणावरून बाजारीकरण होऊ

लागले. शिक्षण हे सेवेसाठी आहे नफ्यासाठी नाही. हे खासगी शिक्षणसंस्थांनी ध्यानात घ्यावे असे सर्वोच्च न्यायालयाने सांगितले पण त्याचा काहीही फायदा झाला नाही. हे आजच्या परिस्थितीवरून दिसून येते. सेवा हे शिक्षणाचे मूल्य आहे हे समाजातील लोक विसरत चालले आहेत. मागे त्याला शिक्षणसंस्था, हे शासनाचे जणू धोरणच ठरले आहे. स्पर्धेत ज्या शिक्षणसंस्था टिकतील त्या टिकतील. ज्यांना शिक्षणाचे मूल्यच कळत नाही अशा बऱ्याच लोकांच्या हातात आज शिक्षण गेले आहे. शिक्षणसंस्थांचे ते मालक बनले आहेत. शिक्षणक्षेत्र हे आता सेवाक्षेत्र न राहता धंदेवाईक क्षेत्र बनले आहे. बदललेल्या परिस्थितीत शिक्षणावरचा खर्च प्रचंड प्रमाणात वाढला ते अटळ होते असे मानता येईल. पण त्यात नफेखोरी घुसली. त्यामुळे शिक्षणात मूल्यात्मक बदल झाला. खासगी शिक्षणसंस्थांनी शिक्षणक्षेत्रात देणगी संस्कृतीला जन्म दिला. देणगी दिल्याशिवाय शिक्षकाची नोकरी मिळत नाही. गुणवत्ता नसेल तरी चालेल पण पैसा आवश्यक आहे. हे तत्त्व अंगीकारण्यात आले आहे. खासगी महाविद्यालयांमध्ये प्राध्यापकांना वेतनश्रेणीप्रमाणे वेतन मिळत नाही. त्यांना सेवेची शाश्वती नाही. विद्यापीठे त्यांच्या कारभारावर नियंत्रण ठेवीत नाहीत. शिक्षकांचे शोषण, विद्यार्थ्यांचे शोषण हे वास्तव आज शिक्षणात अधोरेखित झाले आहे. कारण शिक्षणक्षेत्रातील मूल्ये ही घसरत चालली आहेत 'मूल्यहीन शिक्षण' हे एक प्रकारचे सामाजिक पाप आहे. जर या पापाला दूर करावयाचे असेल तर 'मूल्यशिक्षण' ही काळाची गरज समजून शिक्षणात मूल्याला महत्त्वाचे स्थान दिले पाहिजे. एकूणच शिक्षणाचा विस्तार होत असताना शाळा, मुख्याध्यापक, शिक्षक आणि विद्यार्थी यात लक्षणीय वाढ झाली. संख्यात्मक प्रचंड वाढीमुळे गुणात्मक वाढीकडे जेवढे लक्ष द्यावयास हवे होते तेवढे देता

आले नाही ही वस्तुस्थिती आहे. शिक्षणाने अक्षरओळख करून दिली. लेखन, वाचन, भाषण या कौशल्यांची माहिती दिली. परीक्षा घेतल्या आणि प्रमाणपत्रे दिली. काही प्रमाणात नोकऱ्याही दिल्या. पण या गडबडीत जीवननिष्ठा देण्यात व जीवनमूल्ये रुजविण्यात मात्र शिक्षण यशस्वी झाले नाही जीवनाला हेतू, दिशा आणि गती देणारे मूल्याधिष्ठित शिक्षण देण्याची; एकविसाव्या शतकाकडे वाटचाल करणाऱ्या भारतासारख्या राष्ट्राला, नितांत आवश्यकता निर्माण झाली. मूल्यशिक्षण हा अध्यापनाचा स्वतंत्र विषय होऊ शकत नाही सॉक्रेटिसचे 'Virtues cannot be taught' सदगुण हे शिकविता येत नाहीत हा विचार चिंतन करावयास लावणारा आहे. वातावरण, सहवास, उपक्रम, कार्यक्रम, वाचन, मनन, अनुभव, संस्करण व जीवनदृष्टी यांच्या साहाय्याने मूल्ये आत्मसात करावयाची असतात.

मूल्यांचे विविध प्रकार संभवतात

मूल्ये - व्यक्तिगत मूल्ये

सामाजिक मूल्ये

निसर्गाच्या संदर्भातील मूल्ये

स्वावलंबन, स्वच्छता, श्रमप्रतिष्ठा, निर्भयता, खिलाडूवृत्ती, नियमितपणा इत्यादी मूल्यांचा समावेश व्यक्तिगत मूल्यांमध्ये करता येतो. सहकार्य, सर्वधर्मसमभाव राष्ट्रीय एकात्मता, बंधुत्व, समता इत्यादी मूल्ये सामाजिक मूल्ये होत. तर करुणा, भूतदया, निसर्गप्रेम ही मूल्ये निसर्गाच्या संबंधातील आहेत. या मूल्यांची रुजवणूक शिक्षकाने आपल्या अध्यापनातून करणे आवश्यक आहे. मूल्यांचा जहास होत आहे. पडझड होत आहे. मूल्यांची घसरण होत आहे अशी आरडाओरड आपल्याला सगळीकडे ऐकायला येत आहे. या पार्श्वभूमीवर मूल्ये रुजविण्याच्या प्रक्रियेचा गांभीर्याने, विवेकाने विचार करून, तशा कार्यक्रमांना शिक्षणात अग्रक्रम देणे

अत्यावश्यक ठरते.

१. शिक्षण म्हणजे सुसंस्कार, शिक्षण म्हणजे व्यक्तिमत्त्व विकास म्हणजेच मनुष्याच्या शारीरिक, मानसिक, भावनिक, नैतिक, सामाजिक व आध्यात्मिक अंगाचा विकास असे मानले तर मूल्यशिक्षणाशिवाय पर्याय नाही.

२. मनुष्य भोगवादाच्या कमालीच्या आहारी गेल्यामुळे तसेच लोकसंख्या वाढ आणि इतर अन्य कारणांमुळे दीर्घकाळ स्वीकारलेल्या मूल्यांचा न्हास होत आहे या सर्वांना अटकाव घालावयाचा असल्यास मूल्यशिक्षण आवश्यक आहे.

३. संपूर्ण मानवजात आज युद्धाच्या भीतीखाली वावरताना दिसते, ही त्यांना भेडसवणारी असुरक्षितता नाहीशी करुन; या पृथ्वीचे नंदनवन बनवायचे असल्यास मूल्यशिक्षण आवश्यक आहे.

४. आजच्या शिक्षण पद्धतीत धर्मातीतता, सामाजिक न्याय, वैचारिक सुसंगत, तर्कनिष्ठ विचार, वैयक्तिक प्रतिष्ठा, लोकशाहीबद्दल आदर यांचे पुरेसे बीजारोपण होण्यासाठी मूल्यशिक्षण आवश्यक आहे.

याचाच अर्थ जीवन हे सत्य, शिव, सुंदरम् बनवून जीवनमान उंचवण्यासाठी मूल्यशिक्षण आवश्यक आहे. स्वयंसिद्ध व इष्ट अशा ध्येयांचा किंवा आदर्शाचा समावेश मूल्य या संज्ञेत आहे. ते आदर्श मनुष्याने साध्य केले तर मनुष्याला अत्युच्च

वाटणाऱ्या गोष्टींच्या परिपूर्णतेचे समाधान लाभते कारण मूल्ये प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनातील मार्गदर्शक तत्त्वे आहेत. १९८६ साली राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाने मूल्यशिक्षणाची शिफारस केली. त्यांनी सांगितले की, मूल्यांच्या न्हासातून देशात अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. अभ्यासक्रमाची नव्याने जुळणी करण्याची गरज निर्माण झाली आहे असे सुचविले. सांस्कृतिकदृष्ट्या बहुविध असणाऱ्या समाजात एकोपा निर्माण करणे आवश्यक आहे. शिक्षणातून वैश्विक मूल्य विद्यार्थ्यांच्या मनात रुजविणे आवश्यक आहे. धर्मवेड, हिंसा व दैववाद कमी करण्यासाठी मूल्यशिक्षणावर भर देणे नितांत आवश्यक आहे. सत्य, मैत्री, सहनशीलता, शांतता, समाजहिताला व समायोजनाला उपयुक्त ठरतात. अशा प्रकारे मानवी जीवनात मूल्यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. संस्कार हा शिक्षणाचा अविभाज्य भाग बनला पाहिजे. विद्यार्थीदशेत तरुण-तरुणींची मने संवेदनशील असतात. म्हणूनच ती संस्कारक्षमही असतात. अशा परिस्थितीत त्यांच्या मनात खोलवर नीतिमूल्ये रुजली तरच त्याचा फायदा होऊ शकेल. त्यांचे शिक्षण संपल्यावर ते जेव्हा समाजजीवनाच्या विविध क्षेत्रात प्रवेश करतील तेव्हा ते सुसंस्कृत नागरिक म्हणून समाजात वावरतील. तेव्हा ही नीतिमूल्ये त्यांच्या व्यवहारातून समाजात संक्रमित होतील. शिक्षणाचे हेच खरे फलित आहे असे आपण मानले पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. प्रभाकर वीरकर, प्रतिभा वीरकर, (२००४), मूल्यशिक्षण संकल्पना व कार्यवाही, पुणे : विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
२. सोनटक्के वीणा आणि पाटील प्रशांत, ऑगस्ट (२०१३), शैक्षणिक संशोधन, पुणे : नित्य नूतन प्रकाशन.
३. सुरेश करंदीकर (१९९८), मूल्यशिक्षण, कोल्हापूर : फडके प्रकाशन.
४. कुंडले, म.बा.(१९७६), अध्यापन शास्त्र आणि पद्धती पुणे : व्हीनस प्रकाशन.

